

ספר זכרון לפרופ' מאיר בניהו

חלק שני

קבלה ומחשבת ישראל
ספרות, שירה, פיוט ותפילה

עורכים

משה בר-אשר, יהודה ליבס,
משה עסיס ויוסף קפלן

כרמל • ירושלים

המרכז לחקר התפוצות
ע"ש גולדשטיין-גורן
GOLDSTEIN-GOREN
DIASPORA RESEARCH
CENTER

ירושלים תשע"ט

תוכן העניינים

ט	משה בר־אשר - הרב פרופ' מאיר בניהו
טו	חיים זלמן דימיטרובסקי [ז"ל] - משנתו המחקרית של רבי מאיר בניהו
יט	מיכאל ריגלר, זאב גריס וחנן בניהו - רשימת מחקריו של פרופ' מאיר בניהו

חלק א

השער הראשון: חקרי תלמוד, הלכה ומנהג

3	לייב מוסקוביץ - בין משנה כתובות למשפט הרומי
15	מנחם כהנא - דפים מכתב יד חדש של ספרי במדבר ודברים
25	מאיר בניהו [ז"ל] - לשאלת מגיה הירושלמי דפוס ויניציאה
63	משה עסיס - לביאורן של שלוש סתומות בירושלמי
103	שמא יהודה פרידמן - מנגנון הפילוג לענפים בנוסח התלמוד הבבלי
175	יוסף פאור - ההקדמה למשנה תורה: מקורות והערות
	דוד הנשקה - בכור בהמה טהורה בחוץ לארץ: מן התלמוד אל הרמב"ם -
241	וחזרה
275	מרדכי עקיבא פרידמן - מינוי שליח ציבור והדחתו אצל הרמב"ם והראב"ם
329	שמחה עמנואל - השלמות לתשובות הרשב"א
	אלפרדו מרדכי ראבילו - נישואין וגירושין של בני נח על פי המקורות
341	היהודיים
355	יצחק (אריק) זימר - פרק בסוגיית הפרשת חלה בתפוצות
	רון ש' קליינמן - מכירת עליות וכיבודים בבית הכנסת: היבטים של מנהג
379	והלכה
	אביעד הכהן - אחת שאלה ועשר תשובות: המאבק נגד פניית יהודים
407	לערכאות וההגנה על זכות הקניין של היחיד
477	יעקב שמואל שפיגל - היחס לדברי הכתוב "הזהר עשות ספרים הרבה אין קץ"
509	נחום רקובר - זכות היוצרים: על מקורות המשפט העברי ויישומם
523	בנימין ריצ'לר - לסדרי הלימוד בישיבתו של ר' חיים קמחי בקושטא

השער השני: תולדות עם ישראל

- 541 אברהם גרוסמן - משמעות הביקורת החברתית של קלונימוס בן קלונימוס
ראובן בונפיל - תנאי יופי האשה שלוש ושלשים: עיון בשיר של יוסף
559 הכהן (בעל עמק הבכא)
585 יצחק יודלוב - האינקונבולה של פראג
597 אדוין סרוסי - ר' מנחם די לונזאנו - אתנומוסיקולוג
621 יוסף קפלן - על קבורתם של הסבא והסבתא של ברוך שפינוזה
633 יוסף ינון-פנטון - פתוא ממרוקו בדבר הריסת בית כנסת
מנחם ח' שמלצר - מחלוקת בעניין בחירת רב בק"ק בודא באמצע המאה
651 ה-17
661 שמעון שוורצפוקס - צרור מכתבים מקהילות יהודי האפיפיור
693 ירון בן-נאה - צוואת הגביר יעקב צמח נסים
711 ירון הראל - תמורות בקהילת אורפה
727 סרג'ו דלה-פרגולה - סוף הדיכטומיה יהודים/לא-יהודים?

חלק ב

השער השלישי: חקרי קבלה ומחשבת ישראל

- 745 יהודה ליבס - שנת פטירתו של ר' משה די ליאון
משה אידל - פירושו של ר' נחמיה בן שלמה הנביא לשבעים שמות האל
751 ו"השיח המשולש"
יוסף דן - האצילות השמאלית לעומת העמוד השמאלי: שתי תפיסות
799 מנוגדות של מקור הרע בקבלה בספרד במאה השלוש עשרה
דב שוורץ - על תפיסת השכל החומרי בכתבי הוגים יהודים-ביזנטיים
823 בשלהי ימי הביניים
אליעזר באומגרטן, אורי ספראי ויוסי חיות - "ראה כל העולם כולו כרמיון
843 סולם": אילן קבלי לר' יהושע בן ר' דוד מכורדיסטן

תוכן העניינים

- 873 יחיאל גולדהבר - לבירור זהותו של מחבר חמדת ימים
בועז הוס - "העץ הנחמד בן ישי חי על האדמה": על מקורו השבתאי של
909 סדר ט"ו בשבט
921 זאב גריס - הסיפור בדרשות המגיד מדובנא
933 שאול רגב - עיונים בפרשנות האגדה של הרב יוסף חיים

השער הרביעי: ספרות, שירה, פיוט ותפילה

- 979 שולמית אליצור - שבעתות קליריות ללילי פסחים על פי ימות השבוע
1005 משה חלמיש - לנוסח הבקשה בברכת חונן הדעת
מתי הוס - יעקב בן אלעזר: בירורים בשאלת זמנו ומועד חיבור 'ספר
1021 המשלים'
1057 בנימין אליצור - לסדרו ודרך הדפסתו של מחזור ארם צובה
1067 דבורה ברגמן - משפט והלכה בבדיחותא דקידושין
1085 טובה בארי - גלגוליו של הקובץ שארית ישראל לרבי ישראל נג'ארה
אפרים חזן ורחל חייטין-משיח - "אצילי עמי התפללו לאל אֵילם": פיוט
1095 "מי כמוך" על ביאת הצרפתים לארג'יל
1119 משה בר-אשר - על העשייה בההדרת סידורים כמנהג הספרדים בדורנו

מפתחות

- 1139 מפתח העניינים והמושגים
1167 מפתח שמות האנשים והמקומות
1199 מפתח המקורות

מבואות באנגלית

- vii Moshe Bar-Asher: Rabbi Professor Meir Benayahu
Haim Zalman Dimitrovsky (z"l): Meir Benayahu: A Life of
xiii Scholarship

תעלומה ואין קורא לה? ניסיון לבירור זהותו של מחבר חמדת ימים

יחיאל גולדהבר

רבי ישראל יעקב אלגאזי נשאל אודות "סופר אחד שהיה הלצי וכותב באגרות לרבני ישראל בהלצת כינויים הניתנים לו יתברך, וערערו עליו אשר כותב לאחד 'מאורן של ישראל צחצחות' וכו'. ונראה לענ"ד שאין שום עיכוב בדבר, שהרי השווה הקב"ה כבודן לכבודו, ולא עוד אלא שהחמיר בכבוד ת"ח יותר מכבודו..." (שו"ת מהר"י אלגאזי, סימן טו).

אחת התעלומות הגדולות בנוגע לזיהוי מחבר ספר היא ללא ספק תעלומת הספר המפורסם חמדת ימים, שגרם לסערה גדולה סביב זהות מחברו, סערה שעדיין לא שככה, ולא עוד אלא שכמה וכמה ספרים נכתבו על נדון זה עד לעת האחרונה ממש. במסגרת קצרה זו לא אטול על עצמי לסקר את כל תולדות הפולמוס והסערה אלא אציין לראשי פרקים לניסיונות הזיהוי, ומשם אגיע לגילוי העשוי לשפוך אור חדש. לצד התעלומה הגדולה עורר הספר הדים נרחבים בעולם היהודי כולו: קמו לו אוהדים, אך גם מתנגדים חריפים שראו בו יצירה שבתאית. כמדומה שאין לו אח ורע לספר חמדת ימים, הן מצד התפשטותו המהירה בכל המחוזות ועל בתי מדרשות שונים, והן מצד ההתנגדות החריפה, שחבקה אף היא גדולי ישראל מכל הקצוות. השפעתו העצומה של הספר על יהדות האימפריה העות'מאנית בפרט ועל תפוצות ישראל בכלל היא למעלה מן המשוער. הספר משמש אחד המקורות הכי נפוצים בענייני מנהג, הנהגות טובות, החדרת תפילות חדשות ותיקונים שהתפשטו בשנים לאחר הפצתו, ומחברים רבים העתיקו ממנו. גם בספרי הלכה אנו מוצאים את עקבותיו,¹ וכל זה בה בשעה ששם מחברו אינו ידוע! עובדה זו לבדה זועקת דרשני.

1 פלאי שפחות מעשור מאז הופעת הספר כבר השתמשו בו גדולי ישראל הלכה למעשה. ר' רפאל טריוויש "הסופר הגדול של ירושלים" הביאו בספרו צח ואדום, קושטא ת"ק, דף יז ע"ב, דף וסה ע"א, ובדף האחרון של ספר. בשו"ת בית דוד לרבי יוסף דוד מחכמי שאלוניקי, שאלוניקי ת"ק, הביאו המגיה פעמיים, בסימנים קנז ו-תמד. בשו"ת דבר משה לר' משה אמארייליו, גם הוא מחכמי שאלוניקי, הובא שלוש פעמים; בח"א, שאלוניקי ת"ק, סי' לז, דף כח טו"א, והתשובה היא משנת תצ"ח; בח"ג, שאלוניקי תק"י, או"ח סי' ה דף ה טו"ג, התשובה היא משנת תק"ד, וכן בסי' יא שנכתבה בשנת תק"ו, על זמן תקיעת שופר: "ואח"כ הגיע לידינו ספר חמדת ימים וראינו שכ"כ בהל' ר"ה ושכך הוא מנהג חסידים הראשונים"; וכן אצל רבי יצחק הכהן ראפפורט אב"ד איזמיר, שו"ת בתי כהונה, ג, אזמיר ת"ק, סי' ה. ליקוט מכל ספרי ההלכה עד הדור האחרון

מזלו של ספר

במרוצת השנים הועלו נגד הספר טענות וביקורות שונות. ניתן למיין אותן כדלהלן:
 א. המאבק נגד הספר נפתח בטענה שהמחבר היה שבתאי שהאמין במשיחיותו של שבתי צבי גם לאחר ההמרה ובאידאולוגיה הנלווית לכך, ושביטוי לאמונה יוקדת זו ניתן למצוא במקומות רבים בכל חלקי הספר. ב. המחבר מואשם בגנבה ושווד ספרותי, ויתרה מכך דברים רבים בספר שמביא בשם מורו והם העתקות מספרים שונים, או סיפורים שמספר המחבר על עצמו והדברים נמצאו מועתקים מספרים. ג. סטייה מדברי האר"י וכתובת דברים הנוגדים את דעתו, ונתנית פרשנות יתר לדבריו וכן העתקת דברים מכתבי האר"י שאינם מוסמכים. ד. ביקורת על חיבור תפילות עם כוונות קבליות. את מאמרנו לא נקדיש ליישב או לפענח תלונות אלו, אלא לניסיון ראשוני לזיהוי המחבר באופן ודאי. ויהי זה לנפש החוקר הדגול שמו מפארים מאיר בניהו ז"ל, שכל חייו הקדיש לחקר תולדות ישראל וחכמיה. ומה מאוד מתאים לסיים קטע זה עם משאלתו הוא ז"ל לחקר זיהוי החמ"י: "ממילא ומעצמה צצה ועולה השאלה: כלום אין בסוד הטמיר והנעלם תשובה לשאלה העצומה שמאז חיבורו שלספר ח"י ועד היום הכול מתחבטים בשאלת מחברו וחוגו – ותשובה אין".²

הוצאתו לאור

חלקו הראשון והשני של הספר נדפס באזמיר בשנים תצ"א-תצ"ב, בהסכמת רבני העיר, ר' חיים אבולעפיא ור' יצחק הכהן רפאפורט. דבר פלא הוא, שבתשובותיו מסתמך רבי יצחק הכהן הלכה למעשה על חמדת ימים: "כי זה ימים ושנים רבות נהגנו לתקוע בר"ה סדר תקיעות דמיושב קודם התפלה עם הנץ החמה למצוה מן המוכחר, וכן שמענו שנוהגים בא"י [...] אח"כ הגיע לידנו ספר חמדת ימים וראינו שכ"כ בהלכות ר"ה. והן עתה שמענו מערערים ע"ז ולא ידעתי טעמים".³
 מהדורה שלישית נדפסה בזולקווא בשנת תק"ב. במהדורה זו הוכנסו שינויים רבים, וכולם נועדו להסיר את חשד השכתאות ממנו, כפי שהודגש בשער הספר: "הושת עליו עין המגיהים לומדים מופלגים באיזה מקומן שהיה נגד הדין המוסכם ע"פ פוסקים [...] ולבלתי היות בו שום ערוב מאיזה סיג ודופי". מהדורה רביעית נדפסה בזולקווא בשנת תק"ו, ומהדורה חמישית בזולקווא בשנת תקי"ג.
 תוכנו של הספר כולל דברי הלכה כספר הלכתי קלסי, שזור בדברי קבלה, ביאור מצוות על דרך הקבלה, דברי מוסר, הנהגות ותיקונים, תפילות וסגולות, כולם מסודרים לפי סדר השנה.

שהשתמשו בח"י נעשה ע"י הרב דוד שלמה קוסובסקי בספרו אוצר חמדת ימים, בני ברק תשס"ט, פרק ג.

2 מ' בניהו, שטרי ההתקשרות שלמקובלי ירושלים, אסופות, ט, ירושלים תשנ"ה, עמ' נה.

3 שו"ת בתי כהונה, ג, אזמיר ת"ק, סי' ה.

מוצאו

כאמור, הספר הופיע בעילום שם המחבר. ר' ישראל יעקב אלגאזי היה העורך והמסדר והמביא לבית הדפוס, כפי שרשם בהקדמתו; ולא עוד אלא שהוסיף הגהות רבות ותחמם בתוך סוגריים. הוא מספר שרכש את כתב היד של הספר בצפת, אבל לא עלה בידו לגלות את שם מחברו. ר' ישראל יעקב משבח את "יחידי סגולה" חברי בית המדרש כתר תורה באזמיר, אשר בכספם נדפס הספר, ודברי שבח עליהם מובאים בשני החלקים. יש לציין, שבית מדרש זה אינו ידוע לנו ממקום אחר. כמעט מאז יצא לאוויר העולם לא פסקה תעלומת מחברו, ועד עתה נשארה תעלומה זו ללא פתרון מספק.

פולמוס זיהוי המחבר

הראשון שדן בזיהוי המחבר הוא ר' יעקב עמדין. בעשרים מקומות בספריו הוא דן בזיהוי, ולא רק שאינו מפקפק בטיבו השבתאי של הספר, אלא גם קובע שמחברו הוא לא אחר מאשר נתן העזתי, נביאה, סופרה ושופרה של התנועה השבתאית. לראשונה הוא קובע עובדה זו בסוף ספרו תורת הקנאות (אלטונא תקי"ב).⁴ אולם כבר בשנת

4 קטע זה של ר"ע הוא מוקשה הבנה, מלא רמזים וראשי תיבות שקשה לפענחם, כדרכו של ר"ע. והיטיב מכוודי הרב פרופ' שניאור זלמן ליימן מניו יורק, גדול המומחים בדורנו בתולדות ר"ע, לפענח בטוב טעם ודעת את כוונתו, במאמרו "ספרים החשודים בשבתאות: רשימתו של הגאון יעב"ץ וצ"ל", ספר הזכרון לרבי משה ליפשיץ, ניו יורק תשנ"ו, עמ' תתפה-תתצד.

נעתיק שורה אחת מתורת הקנאות דף ע"ב השייכת לענייננו, לגבי זיהוי המחבר: "גם חתם עצמו נתן בנימין נביאו מחבר הס' ההוא לעבוד לפני שקוצו בבקשותיו ותחנוניו וכונותיו עשה כונים למלכת שמים יאברו הוא ומאמיניו מן תחות שמיא אלה וירדו שאול חיים ולפי שהרגישו חכמי קושטאנטינא כזאת גם חכמי פולין לא נתנו רשות להדפיס".

באותה שנה (תקי"ב) חזר בו מהסכמתו לספר מקדש מלך, שהוא פירוש מקיף לספר הזוהר לר' שלום בוזאגלו בשנת תק"י, ובה תקף קשות את המחבר משום שהשתמש רבות בחמ"י: "אולם כאשר הבינוני עניינו בס' חמדת הימים [...] ואני כבר פרסמתי קלון ספר חמ"ה בבית מדרש שלנו בהיותו מלא גלולי הכת המשוקצת ההיא, המרמזים שקוצים בגימטריאות שונים ומשונים, ונמצאו בס' לשנאת הימים ואיבת עולם (יקרא מעתה) הנ"ל ממש בכל שטה ושטה. בחמודו לא ימלט לדרכי תוהו נטה" (אגרת פורים, כת"י אוקספורד בודלי, נובמבר 1920, דף כג ע"ב). הוא ממשיך בארוכה להשמיץ את חמ"י, אבל טרם הציע שמחברו הוא נתן העזתי. על השתלשלות נימוקו בנתינת ההסכמה מלכתחילה, ועד חזרתו-בו החריפה ביותר, הרחיב את היריעה בשניים מספריו: שאילת יעבץ, אלטונא תצ"ט, ח"א סי' קכו; ושבירת לוחות האון, אלטונא תקי"ט, דף מה ע"ב. במקורות אלה לא רק שהוא חזר בו מהסכמתו שהעניק למקדש מלך, אלא מתאר בארוכה שאת הסכמתו העניק רק אחרי שגיסו ר' אריה ליב אב"ד אמסטרדם ביקש הימנו שיסכים. הפלא, שגם ר' אריה מאמסטרדם, שהיה מגדולי הדור, מבקר בהסכמתו זו את חמ"י: "הנה אמת אגיד ולא אכחד, מימי לא נתתי הסכמות על אלה, כי לדעתי כבוד אלקים הסתר דבר [...] ויותר שזה הספר חמ"י הוא בלתי תמי' יש בו מכתבי האר"י, אמנם יש בו דברים זרים. ובאמת הרב המחבר הנ"ל תוכו אכל וקליפתו ורק". הסכמה זו נעלמה מעיני כל החוקרים שעסקו בפרשייה זו! מחאתו זו של ר"ע הייתה לפני ר' אליקים ב"ר יהודה הימלאזהגי, שפרק אחד בספרו ראביה,

תק"ח כתב רי"ע בספרו בירת מגדל עוז שזיהה בחמדת ימים סממנים שבתאיים. אמנם הוא מודה שעדיין לא טרח לבדוק את הספר ביסודיות,⁵ אלא שבכרבות השנים בדק בחושי החדים כל עמודה מהספרים והוכיח מהם קשות.⁶ כאשר נשווה את גילוייו של רי"ע מול הצנזור שנעשה בחמדת ימים מהדורת זולקווא תק"ב, נוכל לעמוד על המניעים.

נוסף על ר' יעקב עמדין מצאנו חכם אחר שפקפק בכשרותו של הספר, והכוונה לר' ישראל אב"ד קאמניץ. ר' יצחק אשכנזי אב"ד ביאלא, בנו של בעל פנים מאירות, מספר במכתבו משנת תקט"ו לערך, אל ר' יעקב עמדין שחקר ודרש בכשרותו של הספר, ומזכיר "את ועוד, שנדפס בק"ק זאלקוי ספר חמדת הימים עם כמה בקשות ותחינות לאומרם בכל רגל לפי ענינו. ובעת שהחזן חוזר לתפילתו למפני חטאינו אמרו יה"ר. ואין בו שום הזכרה מן מנהגים ט"ב, ולא ידעתי מי הוא המחבר, וכהיום אמר לי הרב ה"ה מוהר"ד ישראל שהיה אב"ד קאמניץ וכהיום נתמנה להיות נב"י [=נאמן בית ישראל] דד' ארצות, בבירור הדברים שזה המחבר הוא נתן העזות".⁷ כידוע הקדיש רי"ע ימיו ולילותיו להדוף ולגלות שבתאים סמויים וספריהם, הן מתוך עדויות בכתב ושבע"פ והן מתוך גילויים ורמזים מספריהם, כשהוא נעזר בחושי הבלשיים ובעיני בדולח. רבים ושלמים נגררו בתר השערתו של רי"ע. הפלא הוא שגרירה זו הייתה ללא שום חקירה ובדיקה מצדם. לא ראו צורך

שהשלים בשנת תקצ"ג, מוקדש להתפשטות הכת השבתאית, ומונה רשימה של ספרים שיצאו מתוך אנשיה, וכולל בתוכם את חמ"י: "ספרי המינין של כת השץ הלא המה חיבור רוא ריחודא [...] והספר הידוע שהיעבץ כתב עליו ע"ז חקוק על לבו כהמן" (ראביה, אובן תקצ"ז, דף כז ע"ב בהערה מתחת לקו).

5 בירת מגדל עוז, אלטונא תק"ח, חלק בית מדות, סוף עליית יחוד המעשה, דף רעז ע"א: "כאשר עתה מקרוב ראיתי בעיני חברי לו ספר מיוחד לשמו נקרא חמדת הימים מלא תועבות ונאצות העמידו צלם הטמא בהיכל קודש והלבישו הבקשות ושמות הקודש בשם התועב הזה שם רשעים ירקב אוי לנו מה עלתה בימינו כי אין איש שם על לב לעקור ע"ז זו לשרש אחריה הש"י יקנא לשמו ויחמול על עמו ההולך בתומו וישרש החטאים האלה מארץ חיים סלה ואת רוח הטומאה יעביר מן הארץ".

6 עקיצת עקרב, [אלטונא] תקי"ג, דף ו ע"א; שבירת לוחות האון, [אלטונא] תקט"ז, דפים מה-מו; עדות ביעקב, אלטונא תקט"ז, דפים נ ע"א, סח ע"ב; קיצור ציצת נובל צבי, אלטונא תקי"ז, דף נח ע"ב; התאבקות, אלטונא תקכ"ב, דפים ט ע"ב, מג ע"א, קנט ע"א; בית יהונתן הסופר, אלטונא תקי"ז, דף יח ע"ב; מטפחת ספרים, אלטונא תקכ"ח, פרק ט סעיף מז; מור וקציעה, אלטונא תקכ"א, סי' תפט; שאילת יעבץ, אלטונא תקי"ט, ח"ב סי' פג, קכה, קכו.

7 עדות ביעקב, אלטונא תקט"ז, דף סח ע"ב. כמדומה שכל אלו שעסקו בבירור עניין מסובך זה לא ראו מכתב קדום זה. נראה שהמדובר בר' ישראל ב"ר הירש אב"ד דראהוביטש, תושב קאמניץ שבפודוליה. הופיע בדורזדין כסוכנו ומשרתו של מלך פולין, פנקס ועד ארבע ארבע ארצות, ירושלים תש"ה, עמ' 531.

לחקור בצורה יסודית וכמובן לא בבדיקה מדעית את דבריו של רי"ע, ואימצו את האשמתו במלוא מובן המילה.⁸

עמדה שלילית בחוגו של ר' ישראל בעש"ט ואצל תלמידיו אחריו
מצאנו כמה וכמה הסתייגויות שיוחסו לר"י בעש"ט ותלמידיו בפסילת הספר. מובן שמורכב ביותר לאשש או להפריך מסורות חסידיות שנכתבו או פורסמו שנים רבות לאחר התרחשותן, אולם מעצם שמועות ומסורות אלו אפשר בשופי להוכיח, שבחצרות אלו נגדרו אחרי קביעתו של יעב"ץ שהמחבר הוא נתן העזתי.⁹
בראש וראשונה המסופר בשבחי הבעש"ט (דפוס לאשצוב תקע"ה, דף י ע"א), שהבעש"ט אמר על הספר כי "חיבר אותו אחד מכת ש"צ ימ"ש", והזהיר את תלמידיו שלא להגות בו.¹⁰ ר' יצחק מדרוהביטש (נפטר בתק"ב), מזקני תלמידי הבעש"ט, ציווה לבנו ר' יחיאל מיכל מזלוטשוב (תפ"ו-תקמ"א), גם הוא מחוגו של הבעש"ט, שלא לעיין בספר ח"י.¹¹ על ר' נחום המגיד מטשרנובל (ת"ץ-תקנ"ח), מצעירי תלמידי הבעש"ט, נמסר, שהורה שלא להחזיקו בבית.¹²
יחס דומה אנו מוצאים גם בדור השני לתנועת החסידות. על ר' לוי יצחק אב"ד ברדיטשוב (ת"ק-תק"ע), מחשובי תלמידי המגיד ממזריטש, נמסר, שביקר את אחד

8 על אפיון הספר "כשבתאי", ראה מאמרו של משה פוגל, שבתאותו של ספר 'חמדת ימים': התבוננות מחודשת, בתוך: החלום ושברו: התנועה השבתאית ושלוחותיו, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, יז, תשס"א, ב, עמ' 365-422.

9 האריכו בסוגיה זו: אברהם יערי, תעלומת ספר: חמדת ימים מי חברו ומה היתה מדת השפעתו, ירושלים תשי"ד, ח"ב פרק ו; הרב נחום גרינוואלד, "יחסם של גדולי החסידות לספר חמדת ימים", כת"ע היכל הבעש"ט, שנה ב גליון ב (ניסן תשס"ד), עמ' לד-סב; תגובת הרב יהושע מונרשיין על הנ"ל, "הספר 'חמדת ימים' וגדולי החסידות", היכל הבעש"ט, שנה ב גליון ג (תמוז תשס"ד), עמ' קנד-קסז, ותשובת הרב גרינוואלד, שם, עמ' קסח-קעד.

10 יערי (עמ' 134-135) כבר הערים על סיפור זה חבילות של תמיהות. וראה עוד אצל מונרשיין (ההערה הקודמת), עמ' קנה.

11 כתבי ר"י שו"ב, מהדורת סטנסיל, ירושלים תשי"ז, עמ' צז: "הגם שלא נמצא בתוכו מאומה, מכל מקום לא כדאי להביט בו". ובעמ' רלז סעיף תקעב בשינוי קט.

12 כן מסר נכדו: בן בנו, רבי יצחק טברסקי מסקווירא (תקע"ב-תרמ"ה): פעם התארח באכסניה על אם הדרך, ובהגיע זמן לתפילה חיכו היהודים ששהו שם שיצא לתפילה כדי להתפלל עמו, ותמיהו שלא יצא לתפילה. פנו אל חדרו בתמיהה, למה אינו מצטרף לתפילה, והגיב "כי אינו יכול להתפלל שם מחמת שבחדרם נמצא איזה טומאה". חיפשו ולא מצאו מאומה, חזרו אליו שחיפשו ולא מצאו, אמר להם: אולי נמצא שם איזה ספר מספרי ה'חיצונים', חיפשו ומצאו שם ספר ח"י המפורסם שהוא מכת ש"צ ימ"ש, השליכו אותו החוצה, אז בא לאותו חדר להתפלל בציבור" (ר' ישעיה וולף צ'קרניק, ספורים ומאמרים יקרים, ווארשא תרס"ג, דף ו ע"א).
ר' יוסף מו"ץ בטשעהרין, מחסידי המגיד מטשרנובל, התבטא שכבר "נודע ומפורסם שהוא תלמיד צבי השבור" (דרכי החיים על שו"ע או"ח, פיטקוב תרמ"ד, הקדמה; דבריו אלו הועתקו בידי ר' נתן נטע דונר אב"ד קאליבל, שערי האמונה, ווארשא תרס"א, דף לז ע"א).

מחשובי תלמידי ר' פנחס מקוריץ, תושב עירו, שחלה, וראה שעל שולחנו מונח ספר ח"י, לקח את הספר וניתק ממנו את הכריכה והשליכו ארצה.¹³

עמדתם של אדמו"רי זידיטשוב-קומרנא

על ר' צבי הירש אייכנשטיין מזידיטשוב (תקכ"ג-תקצ"א), מייסד שושלת חסידות זידיטשוב, נמסר: בשעה שלמד בספר מקדש מלך (פירוש על הזוהר לר' שלום בוזגלו, המעתיק פעמים רבות את הח"י) דילג על כל קטע שנזכר בו ספר ח"י.¹⁴ על ר' צבי אלימלך שפירא אב"ד דינוב, מייסד שושלת דינוב-מונקאטש ותלמיד מובהק לרצ"ה מזידיטשוב בתורת הנסתר, נמסר: "פעם ניסה ללמוד בספר ח"י ולא רצה לסמוך על שמועות והגדות, והרגיש בנפשו שאינו יכול להתפלל כראוי, מני אז הרחיק את הספר מביתו".¹⁵

ההתבטאות הקיצונית בשושלת זו יצאה מעטו של ר' יצחק אייזיק אייכנשטיין מקומרנא, גם הוא תלמיד מובהק לדודו רצ"ה מזידיטשוב. בביאורו לספר הזוהר, זוהר חי, יש כמה התייחסות שליליות לחמ"י. ראשית, כשהוא מתפלא על בעל המקדש מלך שמשמש בחמ"י: "ואני מתמה אל אדונינו הקדוש במק"מ, לאיזה ענין הביא מתלמיד רוח שקר ש"צ ימ"ש".¹⁶ ושנית הוא תמה אל המק"מ שנקט כהח"י דלא

13 כתבי ר"י שו"ב, ח"ב עמ' רלז, סעיף תתכט. עוד על התייחסותו של רלו"י לח"י ראה רח"א שפירא אב"ד מונקאטש, מאמר משיב מפני הכבוד, חמשה מאמרות, ברגסאז תרפ"ב, עמ' קכו.

14 רח"א שפירא חותם את מאמר משיב מפני הכבוד כך: "וכן נראה שרמז זה הספריי כשהוא כותב: מקדש מלך בשם ספר פלוני", היינו שמעלים את שמו. ראה זו הופרכה בידי הרב י' מונדשיין (לעיל הערה 6), בכך שהוכיח שמעשה ידי המדפיס ולא יצא מידי המחבר. כיוון לדבריו הרב צבי אלימלך פאנעט, בהגהותיו לעטרת צבי, בני ברק תשס"ט, א, עמ' תלט.

על נכדו ר' ישראל צבי רוטנברג אב"ד קאסאן (תר"ן-תש"ד), מחבר אור מלא, נמסר שיעץ לאנשיו לא להכניס את חמ"י הביתה (ר' מרדכי צבי שפילמאן, תפארת צבי, ברוקלין תשמ"ט, ח"ג עמ' תסא).

15 מאמר משיב מפני הכבוד, עמ' קכו.

מן הראוי לצטט לשון מכתבו של ר' אהרן ראטה מבערגסאז, מח"ס שומר אמונים, ותלמיד מובהק לר' צבי אלימלך מבלוזוב נכדו של בעל 'בני יששכר'. ר' אהרן נשאל ע"י אחד מתלמידיו האם ראוי ללמוד בספר ח"י, וכה השיב לו: "הנה זה הספר מלא וגדוש בחכמה גדולה ומלא מוסר ויראת ה', והרבה גדולים וקדושים השתמשו בו, כמו בעל 'מקדש מלך' וכדומה מהקדמונים. אבל מה נעשה שתלמידי הבעש"ט שדו ביה נרגא, ולא ראינו שתלמידי בעש"ט יביאו דבריו, ואומרים בשם הבעש"ט זצ"ל שציווה שלא ללמוד בו. הגם שמוכא ב' הקדוש יסוד ושורש העבודה, שראשית הלימודים יהא בח"י, אבל אין ראייה מזה כי אפשר הוא הקדוש לא נודע לו עיקרן של הדברים. והביאו לי הספר במתנה והסתכלתי בו וראיתי והתרגשתי מדברי החכמה אשר שם, ואח"כ החזרתיו לבעל המתנה, כי יראתי ונפחדתי אפילו מספק דברי תלמידי הבעש"ט, כי באורם ניסע ונליך עד ביאת גוא"צ", אוסף מכתבים: דברי אמונה, ירושלים תשס"א, עמ' רסא-רסב.

16 זוהר חי, לספר שמות, פשמישל תרל"ח, דף לח ע"ב.

כאר"י: "הביא מתלמיד ר' ח"ק שק"ר שבתי צבי ימ"ש שקיבל מרבו ש"צ הטמא הארור לחלוק על מרן האר"י בדברי היתול וצביעות".¹⁷

את עמדתו של ר' חיים אלעזר שפירא אב"ד מונקאטש, שכתב מאמר מיוחד לבירור הנושא, אפשר להגדיר כעמדת ביניים. בהתחלת מאמרו הוא מביע את רחשי לבו: "לא אבוא עם נעלמים, ואולי היה מחברו צדיק תמים, אחרי כי שמו פלאי, ובמופלא ממך אל תדרוש [...] גם אם מחברו היה צדיק תמים, בעל כרחך שלטו בו ידי זרים, וערבבו בו דבקים אשר המה אסורים".¹⁸ ומן הצורך להדגיש, שהרב ממונקאטש היה אמון על ברכי מסורות זידיטשוב וקומרנא.

יתרה מזאת, מפה לאוזן נמסרה שמועה על צדיקים מחוגו של הבעש"ט ש"תיקנו" את החיבור. ר' נפתלי הורביץ אב"ד רופשיץ (תק"כ-תקפ"ז), דור שני למגיד ממזריטש, ומחבר הספר זרע קודש, מסר "שהיה צדיק אחד בעולם שמאז והלאה הותר להחזיק את הספר ח"י, כי הצדיק הנזכר היה גלגול נשמתו ובגודל עבודתו תיקן מה שנכשל".¹⁹

באחרונה התגלה כתב יד של חיבור הנהגות ע"ד המוסר וחסידות של ר' שמואל, תלמיד מובהק לר' חיים מטשרנוביץ מחבר באר מים חיים, ובו מסורות ואמרות של הבעש"ט ותלמידיו. בין השאר הוא מגלה את זהותו של אותו צדיק, והכוונה לר' חיים מקראסנא (נפטר בתקנ"ג), מחשובי חוגו של הבעש"ט, שתיקן את נשמתו של הח"י והגה תמיד בספרו.²⁰

17 שם, דף קט טו"ד.

18 מאמר משיב מפני הכבוד, עמ' קכג. עמדה פייסנית כעין זו נמצא בספרו נמוקי אורח חיים (סי' רנ). כשהוא מבקר מובאה אחת של מקדש מלך הדין בשאלת זמן המתאים לטעימת תבשילי שבת, מעיר עליו הרב ממונקאטש: "הנה מקורו לאו דסמכא הוא, כי על כל פנים לא ידענו כלל מי הוא מחברו וממי יצאו הדברים". הרי שלשונו ממותן ביותר.

19 מאמר משיב מפני הכבוד, עמ' קכז.

הרב מרדכי שפילמן מוסר ששמע מפי עד אחד ששמע מפי של רח"א שהכוונה היא לחיד"א, תפארת צבי, ברקלין תשמ"א, א, עמ' שלט. עוד מוסר שם שר' נפתלי מרופשיץ הגה בספר ח"י, ומסורת זו מתאימה עם זו של רח"א. המעניין שתיקון נשמתו בידי החיד"א כבר הועלה על ידי ר' חיים פאלאג'י, הכותב: "ואני שמעתי מפי ת"ח גדול וזקן, שהוגד לו שהרב הגדול חיד"א ז"ל הוא ניצוץ הרב חמ"י, שבא לתקן כמה שדיבר במוסרו בלשון קטגוריא על החוטאים ופושעים שבדור, ולכך לא תמצא בכל תוכחת מוסר של החיד"א שמץ מנהו" (כל החיים, אומיר תרל"ד, דף יח סוף טו"ב).

מסורת שונה נמסרה מפי ר' יואל טייטלבוים אב"ד סאטמר, שהרב מרופשיץ מסר שבעל מקדש מלך הוא אשר תיקנו (הרב סנדר דייטש, בוצינא דנהורא, ברקלין תשנ"ח, א, עמ' רכד).

20 הרב שלמה לבנברון, "רבי שמואל: ספר הצוואה", שפתי צדיקים ה' [כסלו תשנ"ג], עמ' כז: "על פי ששמעתי דבר אמיתות בבירור גמור מבעל המחבר ספר חמדת ימים, וכל הצדיקים וגדולי הדור היו חולקים עליו מחמת שהוא היה מחבורת אנשים של ש"צ ימ"ש. והצדיק הגדול מופת הדור מ"ה חיים מקראסנא חס על נשמתו, והיה רוצה בתקנתו, והחזיק אצלו ספרו חמ"י לעסוק

מסורת שונה ל"תיקונו" נמסרה משמו של רצ"ה מזידיטשוב: "שבראשית ימיו ביקר בעל 'עטרת צבי' את הספר, ובסוף ימיו חזר בו, והסביר את עצמו: 'האם אחר זמן רב כזה לא היה לו עוד תיקון?'".²¹ דברים אלו אינם מובנים לי: האם אי-פעם בהיסטוריה היהודית מצאנו תקדים לכך – לתקן ספרו של מי?!

רב נוסף שאימץ את מסקנתו של רי"ע הוא ר' שלמה יהודה רפפורט אב"ד פראג. בשנת תקצ"ד נשאל מאת ר' זלמן שטרן בקשר לתפילה מסוימת שהלה חשד שמקורו מהשבתאים. בתשובתו מעלה רבה של פראג כלל כדי לזהות את אותן תפילות שנערכו ע"י אנשי הכת: "דרכי אנשי ש"ץ ממנהגם בתפילותיהם שחידשו להוסיף על פי רוב בסופן מלת 'ובישועתך' שעולה במספר 'שבתי צבי' ובעל חמדת הימים הוא שחיבר הרבה מהם להוצאת ס"ת מהיכל, ונמצאים עוד במחזורים לפנינו..."²². בין הנגזרים אחרי קביעתו של רי"ע יש לציין במיוחד את ר' צבי הירש לעהרן (תקמ"ד-תרי"ד), מגדולי תומכי היישוב בא"י, שהייתה לו השפעה עצומה על מהלך החיים בה בפרט ובקהילות ישראל בכלל.

בשנת תקצ"ו, אחרי שנים רבות של פעילות ושתדלנות, הצליחה העדה הפרושית בירושלים לפדות את חצר ה"חורבה". התייחסותם להצלחתם באה לידי ביטוי במעשה נועז ביותר. באחד המכתבים הנדירים של ר' אליעזר ברגמן, מראשי היישוב בירושלים, לרצ"ה לעהרן הוא מתאר לפניו את הלך הרוחות ביישוב בעקבות החזרת החצר לידי יהודים, כי בירושלים אומרים "שכבר התחילה הגאולה". יתר על כן אין הם מסתפקים באמירות בלבד אלא הדבר בא לידי ביטוי מעשי בנוסח התפילה, בין השאר בהשמטת הקטע "התנערי מעפר קומי" שב"לכה דודי"! בתגובתו המידית לא חסך רצ"ה את שבט ביקורתו: "ומה שאין אומרים התנערי מעפר קומי וגו' והקינות בתק"ח [=בתיקון חצות], אשאלו מי זה שחידש מנהג זה, אי לאו גברא רבא דפקיע שמי' שלא הוטעה בטעות השב"ץ שר"י [...] אזי המנהג הזה חשוד הוא אצלי שמאנשים מוטעים בש"צ בא, כי גם בח"י כתוב שלא לאמרו, והוא סידר חרוז אחר במקומו".²³

בו תמיד לתקנו כזה. והרי נשמע אף שהיה בו שמץ מינות, ע"י שעסק בספרו שחיבר בש"ת, יכול היה לתקנו".

21 עשר קדושות, סעאיני תרפ"ב, מהדורא תנינא, מערכה ב, סעיף נד. הסופר מיכאל ברוור – הביולוגיה הראשון לבית זידיטשוב – כבר ראה את דבריו אלו, ומתוך תגובתו ניכרת הסתייגות: "אם נקבל, נקבל" (צבי לצדיק, וינא תרצ"א, עמ' פו).

22 בהסכמתו לספר תשובות תלמידי מנחם ותלמיד דונש, ווינא תר"ל.

23 כ"י אגרות הפקא"מ, כרך 8 דף 7 ע"א, הועתק ע"י ד"ר אריה מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, ירושלים תשנ"ז, עמ' 24. השינויים בפיוט 'לכה דודי' הוא בפרק ה של שבת, דף מא ע"ב. פרוש' בניהו גילה שבעל חמ"י הלך בעקבות הנהגת נתן העזתי שבכתבי ר' אפרים הכהן. נתן העזתי שינה קצת ב"בתיים" המתחננים לגאולה קרובה, ואילו בחמ"י יסד נוסח אחר: "ואני נהגתי

פרק זה אסיים עם חכם נוסף שגם הוא קיבל בפשיטות את זהותו של ר"ע, אולם בזיקה הפוכה, היינו התייחס אליו בצורה חיובית. בספרו כל החיים הקדיש ר' חיים פאלאג'י, מחשובי חכמי אומיר, פרק שלם להצדיק את הספר והפריך את אשמתו של ר"ע בצורה פרדוקסלית. הוא קיבל את ההנחה שהמחבר הוא נתן העזתי מחד, ועוד הוסיף שידוע שקברו נמצא בעיר איסקופיא, ומאידך פיאר את שמו לאור העובדה שקברו נהפך לאתר של עלייה לרגל והשתטחות: "ושם המנהג שכשיצא אדם גדול שליח הכולל מהעיר, הולכים ללוותו, ויען כי בית הקברות הוא בצאתם מהעיר, אגב חדא תרתי עושין השתטחות על קברי הצדיקים [!];" וממשיך בסיפור עובדות פלאיות שהתרחשו על קברו.²⁴ והדברים מתמיהים ומוזרים.

הגר"א מוילנא ותלמידו ר' חיים מוולוז'ין משתדלים לטהר את החיבור אחד מהמוקדים הבעייתיים של חמ"י הוא הימנעותו מהתייחסות לימי בין המצרים (ראה להלן ליד ציון הערה 37). מפתיע שחכם אחד מליטא העיד שהזדמן לו לראות במו עיניו חלק זה של בין המצרים! עדות זו קשורה עם השתלשלות אמרה מסוימת שנמסרה בשם ר' חיים מוולוז'ין:

בחמ"י (שבת פרק יב) נמצא ביאור מחודד על מאמר מסוים במסכת ברכות (ח ע"א), שבו מסופר על האמורא רב ששת, שבשעת קריאת התורה היה מחזיר פניו ולומד תורה. והסביר את הנהגתו: אנו עוסקים בעניין שלנו, ואילו הם (הקהל) עוסקים בעניין שלהם. והקשו הראשונים, שלכאורה מאמרו זה עומד בסתירה לאמור במסכת סוטה (לט ע"ב): כיון שנפתח ספר תורה, אסור לספר אפילו בדבר הלכה. וכמה תירוצים הוציעו ליישבו. חמ"י ביאר בצורה חדה שרב ששת למד רק בשעה שהמתרגם תרגם את הפסוק ללשון ארמית, ולכן התבטא: אתם שאינכם מבינים את לשון המקרא,

לומר בנוסח זה... (חמ"י, שבת פרק ה דף מא טו"ד). נוסח של חמ"י התפשט מאוד בשלונקי, ונמצא בכל המהדורות של הסידורים שנדפסו אחרי חמ"י. ראה מ' בניהו, "התנועה השבתאית ביוון", ספונות יד (תשל"א), עמ' ש הערה 31. כבר בשנת תש"ה עמד על כך גרשם שלום ששכתי צבי נשאל מאת אנשיו לגבי הנוסח המתאים של בתים אלו ב"לכה דודי": "אגרת מאת ר' חיים מלאך", ציון יא (תש"ה), עמ' 173.

24 ר' חיים פאלאג'י, כל החיים, אומיר תרל"ד, דף יח; לשונו הועתק במלואו בידי ר' יהודה כהנא מסיגוט, וילקט יוסף, שנה ב (תר"ס), חוברת יז, סי' קפא. אחת מנקודות התורפה בספר היא אזכור לגבי תענית בכורים בערב פסח: לתקן את בן השנואה, כשהרמז שקוף לישו הנוצרי. ר' מרדכי דוד לודמיר הציע קטע זה לפני ר' דוב בעריש ויידנפלד, רבה של טשיבין (גליציה), והביע לפניו את תמיהתו, איך אפשר להעלות כזאת על הכתב? ר' דוב בעריש הגיב שהוא ממאן להאמין שכך כתוב שם. חזר ר' מרדכי דוד שהוא מוכן להביא את הספר אל מעונו. ענה על כך רבה של טשיבין: ספר זה אינו נכנס לביתי. (שמעתי מר' חנוך לודמיר, בנו של הנ"ל). המשכיל אברהם בר גוטלובר [תקע"א-תרנ"ט] חיבר קונטרס בשם 'מתג לחמור' (שאבד) נגד כת השבתאית וגרורותיה, והוכיח שבעל חמ"י היתה אמונתו ג"כ שומרת יב"ם, היינו שנגוע בצורות של ישו בן מרים, א"ב גוטלובר, זכרונות מימי נעורי, ירושלים תשל"ו, עמ' 138.

צריכים להקשיב למתרגם, ואילו אני לעצמי מבין כבר את הבעל קורא, ולכן רשאי אני ללמוד בפסק זמן זה.

ביאור זה העתיקו ר' דוד טעביל ממינסק, מתלמידי המובהקים של ר' חיים, בספרו דברי דוד על מסכת ברכות (ווילנא תרמ"ו), וסיים: "ושמעתי מפי אדמו"ר שקלסיה מאוד להאי שיטתא".²⁵

בא אחריו ר' יהודה יודל עפשטיין, תלמידו של ר' דוד, ואף הוא בספרו מנחת יהודה (ווארשה תרל"ז, בהשמות שבסופו, בעמוד האחרון) מעתיק שמועה זו, אולם עם תוספת חשובה ששמע מפי רבו בשם ר' חיים מוולוז'ין: לא רק שקילסו, אלא "הניח עליו חותם אמת, ואם כן, אסור לדבר עליו [על הח"י] גנאי". נמצינו למדים, שר' חיים חידש חידוש נפלא בטהרתה של תורה: מי שיש בו מינות אין באפשרות שיכונן לאמתה של תורה, אפילו במאמר אחד, ולכן אסור לדבר בגנותו של חמ"י. שמועה זו התגלגלה גם לר' בנימין דוד לוין בספרו אמרי נועם על מסכת ברכות (ווארשא תרס"ה), דף ג ע"א. מכל האמור עד כאן רואים בעליל שבבית המדרש בוולוז'ין דנו על היחס לח"י (בעקבות תלונותיו של רי"ע), ולבסוף מצאו עילה להכשירו.²⁶ כעת נגיע לחוליה האחרונה בסיפור זה: בשנת תרנ"ג ערך ר' אייזיק לייב, רבה של העיר קוזניצא, חוברת נגד סופר מסוים שטען כי נס חנוכה היה כדרך הטבע. בין השאר מוסר לנו ר' אייזיק לייב שמועה זו של ר' חיים מוולוז'ין: "שמעתי בשם הגאון ר"ח מוואלוז'ין זצ"ל בפתחו את ספר ח"י וראה בו דבר אמת, שאין לערער עליו, מפני שהמשובש הדעות לא יאמר דבר אמת". וממשיך המחבר מדיליה: "אומרים שהיו מערערים עליו משום שלא חיבר חלק לבין המצרים, ואני ראיתי חלק מיוחד על בין המצרים מס' ח"י בין ספרי הרה"ג ר' יוסף אב"ד דק"ק זאבלודווא".²⁷

בית מדרשו של הגר"א

ולא עוד אלא ששמועה זו התגלגלה גם לפתחו של הגר"א מוילנא, רבו של ר' חיים מוואלוז'ין. ר' יהושע ב"ר מאיר מוולוז'ין בביאורו שערי הקודש לספר עבודת

25 מצאנו לחכמים נוספים מתלמידי ר' חיים מוולוז'ין ששיבחו מאמר זה של חמ"י: בחידושי למסכת ברכות קיבל ר' יעקב אב"ד קרלין, תלמיד מובהק לר' חיים מוולוז'ין, את יישובו של חמ"י, וסיים שלפי דבריו המחודשים "אין צורך לכל החילוקים שהמציאו הראשונים, וזהו דבר מתוק מאוד" (קהלת יעקב, וילנא תר"ז). ר' אשר הכהן אב"ד שערשוב, בספרו ברכת ראש על מסכת ברכות (פיטרקוב תרנ"א) דף ח טו"ג כתב: "וכן הוא בספר ח"י וזה פירוש אמיתי". ר' אליעזר משה הורביץ אב"ד פינסק בספרו אהל משה (ווארשא תרמ"ט) על מסכת סוטה דף מד סוף טו"ב כתב: "כבר גילה לנו חמדה גנוזה בספר חמדת ימים".

26 במאמרו "חשד באמירת דבר שלא בשם אמרו" (סיני קיב [ניסן תשנ"ג], עמ' ב-כד) הפליא פרופ' שרגא אברמסון לתאר את תולדותיו של ר' יודל עפשטיין ואת ספרו מנחת יהודה, ומובן שלא פסח על המאמר בשבחו של חמ"י.

27 חוברת נס פך השמן, ווילנא תרנ"ג, עמ' יז.

הקודש לחיד"א²⁸ כותב: "ומספרים שזה הפירוש אמרו לפני הגר"א בשם ח"י, אז אמר הגר"א שאסור לזלזל בזה הספר". שמועה כזאת מוסרת גם ר' אהרן שמחה בלומנטל מירושלים: "דברתי עם גדולי ליטא, ופה אחד יגידו כי הגאון החסיד [הגר"א] זי"ע אמר שבספר ח"י ביאר דברי הש"ס [...] לאמיתה של תורה, ולו היה אחד מכת הש"ן, לא נחה עליו רוח טהרה כזאת".²⁹ אגב, חשוב לציין, כי אף שהגר"א בביאורו למסכת ברכות נוטה לשיטה מסוימת שבכתבי הראשונים, בנו ר' אברהם בגיליונו על מסכת ברכות חידש מדעת עצמו (?) את יישובו של חמדת ימים.³⁰

ולא אוכל להתאפק מלחשוף שגם "חידוש" זה של הח"י ינק כדרכו מהקודמים לו, גזרו מספר דברי חכמים לרי"ל פוחביצר³¹ ושתלו בשדהו, כפי שעשה לכל אורך ספרו, ולכן נפלה בבירא אמרתו של ר' חיים מוולוז'ין.

28 ווילנא תרס"ז, חלק מורה באצבע, סעיף ד.

29 וילקט יוסף, שנה ב חוברת כב (אלול תר"ס), סי' רלו. עובדה פלאית שמעתי מפי ידידי הרב ישראל מאיר הירש (ירושלים), בשנות בחרותו למד בישיבת מיר. יום אחד בהתהלכו ב'אוצר הספרים' של הישיבה צדה עינו את ספר 'חמדת ימים', והבחין שעל דף השער מתנוססת חתימה: אליהו ב"ר שלמה זלמן! נטל את הספר ורץ לזקנו – הרב אהרן קצנבלויגן שהיה בקי במיוחד בזיהוי כת"י הגר"א מוילנא כדי להראות את ה"מציאה", ולאחר בדיקה זהירה קפץ מהתרגשות כשהוא מכריז אין ספק שזו חתימתו של רבינו הגר"א. ר' ישראל מאיר, ברוב תמימותו החזיר את העותק לישיבה, ולאחר כמה שנים הספר נעלם.... מן הנכון לציין לרבי אברהם דנציג, מחותנו ומקורבו של הגר"א, המפורסם בחיבורו 'חיי אדם', שבמהדורה שנייה של ספרו זה העתיק מתוך ספר חמ"י 'תפילה זכה' והוא ווידוי לערב יוה"כ, חיי אדם, ווילנא תקע"ט, כלל קמד סי' כ; וראה מאמרו של ר' מרדכי מאיר, על "תפילה זכה", כנישתא: מחקרים על בית הכנסת ועולמו, 2, רמת גן תשס"ג, עמ' ככ-קכא.

כן יש לציין להנהגתו של רבי מרדכי עפשטיין תלמיד מובהק לגר"א שחשש הלכה למעשה בעקבות סגולה שנמצאת בחמ"י.

בחמ"י [וח"ג דף סו ע"ב] מאריך בחשיבות בגדי פשתן, שהוא מסוגל הן לחיים והן למתים, ולכן יש לסדר תכריכים מפשתן וכך לקבור את המת בקבר. רבי מרדכי שילב סגולה זו עם דברי השל"ה המעלה סגולה נוספת: טוב לקבור את המת עם אותה הטלית שהיה לובש בעת התווודות לפני יתברך. לכן מעלה רבי מרדכי: "נכון בחייו ג"כ עכ"פ בעת התבודדות ששם עיקר ווידוי שמוכרח לקיים 'וחשב עם קונוהו' לבד ו'לפני ה' ישפוך שיחו', נכון להיות בטלית של פשתן כדי לצאת ידי שתי דעות הגדולים הנ"ל", הרב אליעזר כצמאן, ליקוטים מכתבי הר"מ עפשטיין זצ"ל, ישרון, ו, תשנ"ט, עמ' רמה.

30 פורסם באחרונה בידי הרב שלמה גוטסמן, שנתון ישרון ד (ירושלים תשנ"ט), עמ' קעג.

31 רבי יהודה ליב פוחאוויתשר, דברי חכמים, המבורג תנ"ב, חלק מקור חכמה, סי' קמו ס"ק ד, בשם 'החכם צבי' בשם חכם אחר, והוא ה'חד צורבא מרבנן מעיר איזמיר' שהובא בכנה"ג סי' קמו. וכבר העיר על כך רבי מאיר סלובייצ'יק מסלוצק על דברי זקנו ב'קהלת יעקב' שבשמחה קיבל את חילוקו של החמ"י, בכך שחילוק זה לא משלו הוא: "כבר כתב כן הב"ח סי' קמו, וכן הכנה"ג בשם רב אחד, ושמו פלא... ועיין ג"כ ברכ"י, והתיימא על אאז"ל שלא הזכיר כלל מה", המאיר לארץ, סלוצק תרע"א, דף פז טו"ב. וראה עוד אצל הרב דוד יואל וייס, מגדים חדשים למסכת ברכות, ירושלים תשס"ח, עמ' קיא-קיג.

עמדתו של ר' משה סופר אב"ד פרשבורג בעל חתם סופר

לאורך כל כתביו הרבים מזכיר החת"ס את ספר ח"י רק פעם אחת, והוא בספרו עה"ת, בפרשת וירא, שם הוא דן אודות הלחם שנטמא ע"י טומאת שרה. והקשה החת"ס הלא הח"י הכריח שהמצות היו מצה עשירה שנילוש עם מי פירות, שהרי בערב פסח אסור לאכול לחם או מצה, אלא אך ורק הנילוש עם מי פירות, והרי עיסת מי פירות אינה נכשרת לקבל טומאה?! וממשיך לפלפל בסוגיין.

דברי הח"י הוא בקונטרס 'הדרת קדש' שלו בחידושו לפרשת וירא, וכבר העיר רי"נ שטרן על אתר שהח"י לא כתב שאכלו מצה עשירה, אלא העלה מהלך שונה, על כן נראה שהחת"ס כתב כן מתוך זכרונו, ורק זכר שהח"י דן בנידון זה. ואולי אפשר לשער שעל הספר עבר בצעירותו, ולאחר מכן לא שב לעיין בו, כמפורש לקמן באיגרתו של ר' אהרן דוד דייטש, ולכן לא זכר את מראה המקום במדויק. [ומן הצורך לציין שכל המו"מ בח"י לסוגיית אכילת הלחם נגרר מספר חמדת צבי לרבי צבי הירש חאטש, אמסטרדם תס"ו, דף סב ע"ב, וכבר העיר על כך ברמיזה בספר זכר דוד מאמר ג דף פח ע"ב].

באחרונה התגלתה איגרת של אחד מחשובי תלמידי החת"ס, ובה נחשפה תגלית לגבי עמדתם של רבו ושל ר' נתן אדלר מפרנקפורט דמיין, רבו המובהק של החת"ס. הכוונה לאיגרתו של ר' אהרן דוד דייטש אב"ד באלאש-יארמוט ומחבר ספר שו"ת גורן דוד ומחשובי תלמידי הח"ס הממוענת אל ר' אברהם יעקב זינגר אב"ד לאשאנץ, אף הוא מתלמידי החת"ס.

המכתב מתוארך לכ"ט בתשרי תרכ"ד. הנמען התעניין בקשר לתפילות ובקשות מסוימות ששובצו בתקופתו במחזורים לר"ה ויוה"כ, איזו מהן לאמץ ומאיזו להתעלם. לאחר תשובה מפורטת ומנומקת מעיר הרב דייטש על יחסו של רבו לספר ח"י:

אבל ספר חמדת הימים, ידוע שהגאון יעב"ץ דחאו, ורבינו הגדול בעל חת"ס אמר שראה לרבו קדוש ד' שהיה לו בביתו ס' חמדת ימים אך לא קרא בו, ואמר [החת"ס] שכן הוא נוהג אחריו. ומגאון דזבארוב ז"ל [ר' יוסף לייכטאג-חריף] שמעתי שהיה קאי בשיטת היעב"ץ.³²

הרי לנו שהחת"ס ורבו ור' נתן אדלר עשו כמין פשרה ביחס לח"י: החזיקו אותו בביתם, אבל לא הגו במשנתו.³³ על החת"ס ישנן עוד שתי עדויות על כך שהחזיק בביתו את הספר ח"י. נכדו ר'

David Polnauer, *Rabbinische Briefe*, Bern 2008, p. 5 32

למרבה הפלא נותר לפליטה ספר ח"י שהיה שייך לחת"ס, ועל דף השער רשם נכדו ר' שמעון 33
סופר אב"ד ערלוי: "הנה ניצבת לפנינו שלשלת של ג' דורות לבית משפחת סופר אודות הספר חמדת ימים". צילום מדף השער פורסם באוצר חמדת ימים, בני ברק תשע"א, עמ' 56.

שלמה אלכסנדר סופר העיד על אביו ר' שמעון סופר אב"ד קראקא: "שבימי החג היה מעיין על השולחן בספר ח"י והיה לו אלו מאביו החת"ס".³⁴ למרבה הפלא נותר לפליטה ספר ח"י שהיה שייך לחת"ס, ועבר לבנו בכורו הכתב סופר, וירשו בנו רבי שמעון סופר רבה של ערלוי ומחבר ספר שו"ת התעוררות תשובה. הספר נמצא כיום בחזקתו של מכובדי הרב בנימין שלמה המבורגר. בראש דף השער רשם אחד מבאי ביתו של החת"ס: "זה ספר חמדת הימים שייך לאדמ"ו הרב הגאון תפארת ישראל מה"ו משה מפ"ד". מתחתיו חתם ר' שמעון סופר: "לה"מ הק' שמעון בה"ה מה"ר אברהם שמואל בנימין בן תפארת ישראל הה"ג משה סופר". על דף השער של כרך נוסף חתם בשמו: הק' שמעון בהמה"ו אש"ב הכ"מ בן הה"ג משה סופר. הרי לנו שקיבל סט הספרים מירושת אביו הכת"ס. יוצא מכך ששני ענפים מהחת"ס ירשו את הספר מאת אביהם החת"ס: משפחת סופר מקראקא ומשפחת סופר מערלוי, האם יעלה על הדעת שברשות החת"ס היו שני סדרים של הח"י?³⁵

חשד השבתאות מתפרסם בעיתונות

כבר בשנת תרכ"ט פרסם המשכיל המפורסם דוד כהנא מאודסה³⁶ בעיתון השחר מאמר ארוך (בהמשכים) בשם "אבן התועים" על תולדות ש"צ וסיעתו. בסוף המאמר סיפח נספח בשם "תוי ספרים", ובו הוא נמשך אחרי קביעת ר"ע ומוסיף עליה ראיות.³⁷

34 ר' יוסף נפתלי שטרן, מבוא לספר מכתב סופר, ירושלים תשי"ב, עמ' עה.
35 וראה חוברת 'אוצרות הסופר', לונדון, תשרי תשע"ו, עמ' קכט. כן יש לציין להערתו של ר' ב"ש המבורגר לפיענוח שמסר רבי שמעון סופר אב"ד קראקא להנהגת אביו החת"ס, בכך שלא שר בשבת את הפיוט 'יה רבון עלם': "אף כי הוא האריך בשבח המחבר", וכיאר זאת על פי סיפור אחד המופיע בספר מסויים בגנותו של המחבר. הרב המבורגר (זכרונות ומסורות, בני ברק תשנ"ו, עמ' 191) מעיר שהמקור היחיד בו מופיע סיפור זה הוא בספר חמ"י, אך כבר הוכיח מ' בניהו שכל הסיפור, מראשו ועד סופו, נטול כל יסוד (מ' בניהו, רבי ישראל נאג'ארה, אסופות: ספר שנה למדעי היהדות שלי"ד הרב נסים, ד, ירושלים תשנ"ו, עמ' רכז-רכט).

36 במאמרו משיב מפני הכבוד מתארו רח"א ממונקאטש כך: "כי לא באתי להמליץ בעד המתחדש הד"ך ישוב נכלם [על פי תהלים עד, כא] מפשעיו, כדרך המתחדשים המלעיכים מלאכי אלוקים, ואין משגיחים בחלומותיו והשערותיו".

37 "מי חבר את הס' חמדת הימים", השחר, ווינה (בעריכת פ' סמולנסקי), שנה שלישית חוברת יא (אב תרל"ב), עמ' 619-622, את המאמרים אגד המחבר ופרסמם בספרו אבן התועים, ווינא תרל"ג; התייחסותו לכשרות הספר נמצא בעמ' 81-84. נדפס שוב אצל דוד כהנא, תולדות המקובלים, השבתאים והחסידים, אודיסה תרע"ג, עמ' 149-152, עם הוספה חשובה. כפי שנראה להלן, הראשון שיצא להגן על חמדת ימים הוא רמ"מ היילפרין. אני משער, שמגמתו הייתה בעיקר להפריך את דברי המשכיל כהנא. וכך כותב היילפרין בכבוד חכמים, ירושלים תרס"א, דף יא ע"ב: "בשנת תרל"ג יצא מדפוס בוויין ספר אבן התועים מאת [...] אשר דרך כלל ידבר טרה על כל גאוני ישראל מקטן ועד גדול עפרא לפומיה, ומי שמעיין בספרו 'אבן נגף' יקרא כל בגדיו מדבריו אשר הוא חטא והחטיא את הרבים [...] והוא הפיל חללים לאלפים ורבבות".

בשנים תרל"א-תרל"ג התפרסמו בעיתון המגיד שלושה מאמרים שעסקו בזיהויו של המחבר, וגם הם נמשכו אחרי דעת רי"ע.³⁸ הראשון שיצא להשיג על רי"ע הוא ר' חיים פאלאג'י בספרו כל החיים. הוא יצא בתוקף נגד דעתו של רי"ע והאריך בדברי הגנה על הספר וגם על ספר מקדש מלך, שניזון רבות מחמדת ימים; אבל הוא לא ביסס את דברי הגנתו על ניתוח הספר עצמו, אלא על כך שרבים מגדולי ישראל, ובפרט זקנו בעל חקרי לב, הגו בחמדת ימים ונהגו על פיו.³⁹

גם ר' אברהם ביק מפרשבורג נמשך אחרי קביעתו של רי"ע, ובשנת תרנ"א תמה על כך שבקהילות ישראל שבפזורת אסיה וצפון אפריקה "מחכים את הספר ומקדשים זכרו, ולומדים בו שיעורים תמידיים, כאשר ראיתי בעיני ליראי ה' שמה, ואיך לא הנחילו אבות לבנים כי הוא מיוסד לשם ארור".⁴⁰ הפולמוס הגיע עד לתימן הרחוקה. בשנת תרנ"ח נשאלו חכמי צנעא מחכמי עיר רעדא, על כך "שבא אחד ובידו איגרת שלוחה מעיר עדן, על אשר נתוכחו ת"ח זה עם זה על אודות הרב חמ"י ומעשהו".⁴¹ בקיץ תר"ס התעורר פולמוס במאסף וילקט יוסף שהופיע בהונגריה, שהחל ר'

במאמרו על נוסחאות התפילה ביוון מתייחס אברהם רוזאניס להתפשטות הנהגות ונוסחאות החמ"י, עתון עברי אנכי, שנה ט גליון מ (א' באב תרל"ג), עמ' שיח-שיט. 38 בעיתון המגיד, ד' בסיון תרל"א, פונה קורא אחד בעילום שמו: היות שיצא קול שלא נפסק שהמחבר היה שבתאי, ומאריך תפילותיו שגורות בפינו, לכן "לבי אל הרבנים הנאמנים לר' ולתורתו כל תופשי התורה וחופשי מצפונות לחוות דעתם" (המגיד, שם, עמ' 159, "שאלה קטנה וגדולה" בדבר הס' חמ"י, בחתימת נ"ק. בגליונות הנלווים לא מצאתי תגובה. רק כעבור שנה, בעיתון המגיד, שנה טז גליון 4 ("ד' בשבט תרל"ב), עמ' 40 נמצאת תגובה: "מענה על השאלה בש"ע בדבר הס' חמדת הימים". המגיב חותם י"פ. ובגליון של י"א כסלו תרל"ג (11/12/1872), עמ' 519, פרסם שניאור זקס מאמר בנידון, ומתפלא על קודמיו שלא ראו את דברי רי"ע החריפים בספריו.

39 כל החיים, אזמיר תרל"ד, ערך השגה, דפים יז-יח. ולא זו בלבד, אלא הערצתו הגדולה של רח"פ לספר היא גדולה עד מאוד; הוא מרבה בכל ספריו לדבר על קדושתו ומביאו פעמים רבות מתוך הערצה וחיבה יתרה, כאחד מקמאי.

40 ערכי עלי, פרשבורג תרנ"א, עמ' נא. בפולמוס שהתנהל בכתב העת וילקט יוסף (ראה להלן ליד ציון הערה 36) צוין בין השאר לדבריו אלו, וילקט יוסף, שנה ב (תר"ס), סי' רלו ס"ק ג. על התפשטות הלימוד בספר בפזורת המזרח ראו מכתבו של יוסף יהודה טשארני, מחודש סיון תרכ"ג, המתאר כיצד ראשי העדה בדאגסטן (קווקז) לומדים בספר זה: המגיד, שנה ז גליון 27 (כ"א בתמוז תרכ"ג), עמ' 212. בשנת תרמ"ח פורסם בעיתון הצפירה תיאור סדר ט"ו בשבט אצל רב ספרדי בירושלים, ובתוך דבריו: "יושב באימה וביראה ולפניו ספר 'חמדת הימים' ומברך הוא על כל מין ומין ברכה לעצמה" (הצפירה, כ"ד אדר תרמ"ח, עמ' 206).

41 י' לוי נחום, מכמנים מחשיפת גנזי תימן, תל אביב תש"ן, עמ' מ-מא. תשובת חכמי רעדא חריפה ביותר, שח"ו אין להוציא לעז על ספר קדוש זה, "כי דבריו דברי אלהים חיים".

ישראל ברגר, מרבני בוקרשט. הלה כתב מאמר ארוך ובו יצא להגן על הספר, והוא מוסר פרט מעניין שאיננו ידוע ממקום אחר: "שרכים הם מנפשות החסידים, כי ירננו עליו, באמרם שמחברו הוא נתן העזתי".⁴² ואף האריך לדחות דברי רי"ע (בטענו שרי"ע הכליל רבים מגדולי ישראל בכת השבתאים, ואף שכוונתו הייתה לשם שמים הרי טעה בזה וכו'), וביקש לומר שהמחבר חי עוד לפני תקופת נתן העזתי! מובן

42 הרי ר' ישראל ברגר היה מגדולי חסידי שושלת זידיטשוב-קומרנא. ושמה התכוון לחסידים אלו, שכידוע יצאו בשצף קצף נגד חמדת ימים (לעיל הערות 11-14). ומפליא שבמאמר זה הוא מהפך את הצינורות: מצביע על עטרת צבי שהביא כמה פעמים מספר חמדת ימים שלא בשמו אלא בשם "ספר פלוני", ומנצל עובדה זו כדי ללמד סנגוריה על חמדת ימים! גם בסוף דבריו הוא מבכה את הדור הלוקה ברכילות והוצאת שם רע על גדולי ישראל, ומצטט מתוך היכל הברכה לרי"א מקומרנא, פרשת שלח, בגנות מספרי לשה"ר.

אגב, אחד מהמגיבים, ר' אריה כהנא מסיגוט, מוסר לנו על ספר נוסף ש"החסידים" נמנעו מלהסתכל בו והוא ספר מדרש תלפיות, מחשש שבתאות: "וגדולה מזו, זה כמה שנים חששו ונמנעו גדולי החסידים ואנשי מעשה מלעיין בספר הקדוש 'מדרש תלפיות', לאשר כי עילה מצאו מ"ש שמש"ח צדקיננו נראים בו דברים מכוערים. עד שבא התייר הגדול הרב הגאון מהרי"ש נ"ז אב"ד לבוב ז"ל בהסכמתו שכפי הנראה ידי זרים מכת הש"צ שלטו בו" (הרב אריה כהנא, וילקט יוסף, שנה ב חוברת כב ט"ו באלול תר"ס, סי' רלו). את שבתאותו של מדרש תלפיות כבר חקר גרשם שלום במאמרו "ר' אליהו הכהן האיתמרי והשבתאות", ספר היובל לאלכסנדר מרקס, ניו יורק תש"י, עמ' תנא-תעא.

43 "מאמר קנאת האמת" מר' ישראל ברגר, בירור על חמ"י, וילקט יוסף, שנה ב, חוברת טו וסיון תר"ס, סימן קנז.

כמובן שאין כאן המקום להביא את הטענות השונות שהועלו במו"מ, אולם יש להצביע על דבר אחד, על הבורות המבהילה הקיימת בפולמוס (כמו ברוב הפולמוסים). למשל, אחד מהמוקדים הבעייתיים של חמ"י הוא השמטת ההתייחסות לימי בין המצרים: "ההשמיט מנהגי חודש אב לגמרי" (תורת הקנאות, אמסטרדם תקי"ב, דף ע"א ב); "ואין בו שום הזכרה מן מנהגים ט"ב" (עדות ביעקב, אלטונא תקט"ז, דף סח ע"ב); "ונוסף לזה הדפיסו מחדש ולהסתיר טומאתו הדפיסו גם על ט"ב" (התאבקות, אלטונא תקכ"ב, דף קנט). ר' משה ב"ר יעקב מסאטנוב, מגיד מישרים בסיניאטין, כותב: "ולפי שבספר חמדת הימים השמיט אלו הימים ולא נודע אם הוא השמיטו לאיזה טעם או אחרים עכ"פ באתי להאריך קצת במוסר" (משמרת הקדש, זאלקווא תק"ו, גיליון יא, דף א ע"ב).

לאור טענה קשה זו היו שטענו שאין ראייה בכך שלא כתב הנהגות אלו שהיה מכת השבתאים, שביטלו תורת תשעה באב, בכך שהמחבר כן כתב הלכות אלו, אך נאבד! ויתרה מזו, יש שכתב שאכן נדפסו! (ר' חיים לויצר מפולדא, וילקט יוסף, ר"ח אב תר"ס, סי' כז). דברים דומים העתיק חכם ליטאי. לעיל הבאנו רשימה של תלמידי ר' חיים מוולוז'ין שטיהרו את החיבור בעקבות מאמר אחד שמצא חן בעיניו. האחרון שברשימה, רק אייזיק לייב רבה של העיר קוזניצא, אחרי הבאת מאמרו של ר' חיים, ממשיך מדיליה: "אומרים שהיו מערערים עליו משום שלא חיבר חלק לבין המצרים, ואני ראיתי חלק מיוחד על בין המצרים מס' ח"י בין ספרי הרה"ג ר' יוסף אב"ד דק"ק זאבלורווא; ולא נותר לנו אלא לתמוה מה ראו עיניהם הלא מעולם לא פורסם בח"י חלק להנהגות ימי בין המצרים; ורק במהדורת ליוורנו תקכ"ד נוספו הוספות רבות, וביניהן הנהגות בין המצרים שנערכו ע"י ר' ישראל שלמה לינגי.

שהיו שם תגובות רצוא ושוב עד בלי די.⁴³ דבריו אלו של ר"י ברגר הולידו יכול של תגובות, מהן לגנאי ומהן לשבח.⁴⁴

באביב תרס"ט פורסמה בעיתונות היהודית ברוסיה הרצאתו של ד"ר ש' ברנשטיין על "דמותו של ש"צ בשירה ובספרות העברית", ואחד ממקורותיו למסתו הוא ספר ח"י.⁴⁵

באותו פרק זמן התבטא ר' יוסף זכריה שטרן, רבה של שאוואל, נגד סופר באחד מכתבי העת היהודיים שלגלג על אוסף של לחשים ואמונות תפלות הנהוגות בישראל ושמקורם בח"י. הרב שטרן מבקר את הסופר על כך, שנעלמה מלפניו קביעתו של ר"ע שהספר פסול.⁴⁶

ר' מנחם מענכין היילפרין ממקובלי ירושלים יוצא חוצץ נגד אשמת השבתאות בספר

הראשון שהטיל ספק בשבתאותו של הספר ובזיהוי המחבר כנתן העזתי באופן מחקרי בדרך של ניתוח הספר היה ר' מנחם מענכין היילפרין (המגיה והמור"ל של שער הכוונות). ספרו כבוד חכמים (ירושלים תרס"א?⁴⁷) הוא הספר הראשון שיצא לברר

44 וילקט יוסף, שנה ב (תר"ס), עמ' 66 סי' קפא, מכתב מר' יהודא כהנא מסיגוט (בנו של בעל דברי גאונים), הביא מקורות נוספים מרבנים ומקובלים, שלא גמרו את ההלל על החיבור, ואת מאמרו סיים במסורת שקיבל (?): "וכבר יש קבלה מרבתינו ואבותינו הקדושים [!?!]: שלא לדבר מטוב ועד רע, כי גם קוב לא תקבנו גם ברך לא תברכנו". שם, עמ' 72 סימן קצד, מכתב ר' אליעזר ליפמאן פרינץ מאמסטרדם מנסה לסתור את דברי הרב ברגר: "בלתי ספק ראו את 'מסוה החסידות' וחומרות יתרות אשר לא שערום אבותינו. ובפרט שהשמיט הלכות ת"ב 'קבלה בידנו שבזה היום נולד ש"ץ, ועשה המחבר ליו"ט שלו [...] ע"כ כל איש יהודי ירחק עצמו מלהאמין אשר דבריו דברי קודש הם, ומצוה לפרסם את הרשעים". שם, עמ' 76 סי' רז, מכתב ר' חיים לויער; שם עמ' פח סימן רלו, מכתבים חוזרים מר' יהודא כהנא, ר' אהרן שמחה בלומנטל ור' פנחס זעליג הכהן.

45 ביום כ' באייר תרס"ט התקיימה באולם בית הספר העברי בעיר פטרבורג אספה מטעם אגודת חובבי שפת-עבר. ד"ר ברנשטיין הקדיש את הרצאתו לדמותו של ש"צ בשירה ובספרות העברית. ראו הד הזמן, ווילנא, שנה ג גיליון 100 (כט באייר תרס"ט), עמ' 2.

46 תהלוכות באגודת, ווארשא תרס"ב, פרק ו, דף יא טו"ב. באחת מתשובותיו דן רבי יוסף זכריה באפשרות שלא ניתן לקיים מצווה בלא איסור קל בצידה, האם מותר ליישם את המצווה בצורה כזו. בין השאר ציין לדברי הח"י שכתב בשם מורו: "שהתיר לאיש אחד שבערב שבת היה לו יין כשר, משא"כ אחרי תפילת ערבית לא יהיה לו יין כשר, כגון שאינו יכול להוליכו לביתו. והתיר לקדש מבעוד יום וישתה אפס. שהרי אסור לעשות מלאכה אח"כ, וסמוכות שלו מסברת השבחה"ל שכתב כן כשאין לו יין במקומו, והדבר צריך תלמוד", עכ"ד הח"י" (שו"ת זכר יהוסף, ווארשא תרנ"ט, ח"א סו"ס צט). והפלא שנעלם משר התורה שכל הקטע נגדר [כמובן בצורה חשאית] מהמגן אברהם ראש סימן רעב!

47 הספר יצא בלא ציון שנת דפוס. במפעל הביבליוגרפיה שבספרייה הלאומית ציינו את תרס"א כשנת הדפוס עם סימן שאלה. הביבליוגרף א' יערי כתב "נרפס בשנת תרנ"ו" (תעלומת ספר

את מיקחו של חמדת ימים, וכלשונו בשער הספר: "להשיב כבוד לחכמי האמת ע"י מלחמת מצוה במלעיביהם ולהחזיר עטרה ליושנה". הוא חפץ להסיר את תלונות רי"ע, ועיקר הדיון הוא בשאלה אם הוא חשוד בשבתאות אם לאו, אבל לא העלה רעיון מסוים לזהות המחבר. כנגד קביעתו של רמ"מ היילפרין יצאו שניים. הראשון הוא ר' מרדכי לוריא מצפת, שפרסם את קונטרס אמת ליעקב והדפיס בסוף שו"ת הרשב"א (ירושלים תרס"ג). בעקבות קונטרס זה הדפיס רמ"מ היילפרין שנית את קונטרסו כבוד חכמים (ירושלים תרע"ד לערך) בהוספת תגובות על ספרו של לוריא. ותכף יצא שוב לוריא והדפיס קונטרס בשם מלחמת יעבץ (ירושלים תרע"ד) ובו

[לעיל הערה 6, עמ' 12]. ונראה לי שהציון תרס"א צודק, בכך שפרסום מכירת הספר החל באותה שנה. לדוגמה ראו חבצלת, ירושלים, שנה לא גליון ו (כד חשוון תרס"א), עמ' מד. אף שהקדמתי את ר"י ברגר, יש לציין שהוא כתב שקיבל את עיקרי ידיעותיו ממכתב שקיבל מאת רמ"מ היילפרין, בעודנו בהורודנא. עד הנה היה ידוע שעיקר התעסקותו של רמ"מ היילפרין בעניין החלה יחסית מאוחר, היינו מתר"ס והלאה. רק באחרונה התברר שעוד כאשר ישב בחו"ל (ונראה ששמו עדיין לא התפרסם) כבר הרעיש כדי להגן על הספר. העדות הראשונה היא במכתבו לר' יעקב משה אב"ד מוש (תלמידו של ר' יצחק מוולוז'ין), שהתפרסם בקדושתו וגדולתו בתורת הנסתר. רמ"מ היילפרין – בעודנו בהורודנא – הריץ אליו איגרת על לימוד חכמת הקבלה ושאל אותו כמה שאלות. אחת מהן על קלא דלא פסיק שיצא נגד חמדת ימים. וזו לשונו: "גם להודיעני אודות הס' חמ"י אשר אחד שאל במכתב העת 'המגיד' עליו אם כשר הדבר ללמוד ממנו. ואחד השיב כי ראוי למנוע מללמוד מאתו [...] ואנכי הראתי לדעת בעזה"י" אשר הוא קורש קדשים וביאיתי לו הפשט הנכון אשר כל דבריו כגחלי אש". בהמשך הוא מציע לנמנע לטווח לפניו את דעתו. המכתב ללא תאריך, אולם יש להניח שנערך תכף עם פרסום המאמר בהמגיד בשנת תרל"א [לעיל הערה 38], ויש לציין שר' יעקב משה נפטר בשנת תרל"ט. צילום מכתב זה פורסם באחרונה בספר מלך ביפו: תולדות חייו של ר' יחזקאל אברמסקי, א ירושלים תשס"ד, עמ' 38. כל המכתב פוענח להוציא קטע זה!

האזכור השני של התעסקותו בעניין הוא בהערתו להתייחסותו של ר' שלום שרעבי לחמ"י. בשנת תרנ"א הוציא רמ"מ לאור את הספר נהר שלום לרש"ש. בין השאר מובאת שם שאלתם של חכמי תוניס לרש"ש לגבי ברכת מעין שבע בליל פסח כשחל בשבת, האם יש "לסמוך על הרב חמד"י שאומר כן הפך פסק השו"ע". כאן מצא המו"ל בקעה להתגדר בה, וערך הערה ארוכה כדי להצדיק את הספר, ובה הוא מספר: "בעזר השי"ת חברתי קונטרס על דבר זה ושמה הראיתי לדעת אשר לשוא התחולל עליו הגאון יעב"ץ ברוח סועה וסער אשר באמת לא דובים ולא יער... ולא קלע אל המטרה, כי הראיתי בראיות נשגבות אשר החמ"י פלפל בחכמה עם הגאון ר"ש הלוי בעוד הוא נפטר בשנת שצ"ה טרם נולד נתן". אגב, הוא מוסר שידידו "המקובל האלקי" ר' שלמה אלייאשוב משאווייל הוגה בספר (נהר שלום, נספח לעץ חיים, ווארשא תרנ"א, דף לא ע"ב). האזכור השלישי של בירורו על טיב הספר הוא מה שהביא ר"י ברגר, כאמור.

באחרונה הוצע למכירה מכתב מר' דוד שפרבר אב"ד בראשוב אל רמ"מ היילפרין, משנת תרע"ד, שבו הוא מבכה את העובדה שישנם הרומסים את כבודו וקדושתו של חמדת ימים, בה בשעה שצדיקים וקדושים הוגים בו יום וליל, והוא בטוח שהמערערים מעכבים את הגאולה (קטלוג קדם, 2, נובמבר 2008, פריט 390). כן הוצע למכירה האוטוגרף של רמ"מ כבוד חכמים, קטלוג יודאיקה ירושלים, חנוכה תשס"ט, פריט מס' 497.

הוסיף השגות על דברי היילפרין. המשיג השני הוא ר' חיים אלעזר שפירא אב"ד מונקאטש במאמר "משיב מפני הכבוד", שבו תקף את מסקנותיו של היילפרין.⁴⁸

יכול המחקר בעקבות הפולמוס

הפולמוס הוליד בעקבותיו יכול שלם של ספרים ומאמרים וחוכרות הדנים בשאלת זהות המחבר. אמנם תחילה עסקו בעניין בעיקר שלומי אמוני ישראל, אך עם הזמן זלג הדיון לחכמי המחקר, ואלה עסקו בו בלהיטות יתרה, והגדילו לעשות וניסו להתחקות אחר זהות המחבר, ולא רק בעניין כשרותו או שבתאותו של הספר. כאן אזכיר רק את עיקרם של סופרים.

בשנת תרצ"ג פרסם פרופ' גרשם שלום מאמר על היחס של הרבנים ר' שמואל פרימו ור' חיים אלפאנדריי לאברהם מיכאל קרדונו. בתוכו משער שר' שמואל פרימו הוא מחבר חמ"י: "ומי יודע אם לא בסביבת רש"פ עלינו לחפש את מחברו".⁴⁹ בדור האחרון עסקו בעניין זה באופן יסודי החוקרים דלהלן. הביבליוגרף אברהם יערי כתב ספר בשם תעלומת ספר (ירושלים תשי"ד), ולצד סקירה מקיפה על הספר ניסה לקבוע שהמחבר הוא ר' בנימין הלוי מצפת, תלמידו של ר' חייא רופא. תכף יצאו כמה חוקרים להשיג עליו בחריפות יתרה, והדברים הצטרפו לדיון נרחב. גרשם שלום כתב מאמר בשם "והתעלומה בעינה עומדת", בכתב העת בחינות, ח (תשט"ו),⁵⁰ וכן רעהו פרופ' ישעיה תשבי פרסם מאמר בעניין זה בכתב העת תרביץ, כד (תשט"ו), עמ' 441-455,⁵¹ ושניהם מערערים על הנחותיו של יערי ומוכיחים

48 נדפס בתוך ספרו חמשה מאמרות, ברגסאס תרפ"ב. לאפיזודה מעניינת הקשורה למאמר זה ראה ריי"י גרינוואלד, הרב ר' יהונתן אייבשיץ, ניו יורק תשי"ד, עמ' 15-16.

49 "חדשות לידיעת אברהם קארדושו", ספר זכרון לר' צבי פרץ חיות, וינה תרצ"ג, עמ' שלא; גרשם שלום, מחקרי שבתאות (בעריכת יהודה ליבס), תל אביב תשנ"ב, עמ' 403.

50 נכלל באסופת מאמריו מחקרי שבתאות, עמ' 250-287.

51 בשנים תשט"ו-תשט"ז פרסם תשבי שני מאמרים מכוננים בחקר מקורות הספר. הוא הראשון שהוכיח בראיות חותכות ש"הוא העתיק מאמרים בהעלמת מקורם והשתמש בהם כמין חומר, ברצותו קצרם וברצותו הרחיבם, ואף טשטש במכוון את המקור", 'לחקר המקורות של ספר חמדת ימים', תרביץ כד (תשט"ו), עמ' 441-455, ובהמשך בכרך כה (תשט"ז), עמ' 66-92, והמשיך במאמר בסגנון דומה 'מקורות מראשית המאה הי"ח בספר חמדת ימים', תרביץ, שם, עמ' 202-230. שני מאמרים אלו פרסמם שוב בספרו נתיבי אמונה ומינות, ירושלים תשמ"ב, פרק ז. את מחקרו זה על טיב הספר וזהות המחבר המשיך תשבי ביסודיות: בשנת תשל"ט פרסם את "הנהגות נתן העזתי, אגרות רבי משה זכות ותקנות רבי חיים אבולעפיא בספר 'חמדת ימים'", קרית ספר נד (תשל"ט), עמ' 585-610; וכעבור שלוש שנים פרסם את מאמרו "שלשלת יוחסין של 'מורי' וא"א מורי' בדויים המוצבים בספר 'חמדת ימים'", תרביץ נ (תשמ"א), עמ' 463-514. שני מאמרים אלו כונסו במאסף מאמריו חקרי קבלה ושלוחותיה, ירושלים תשנ"ג, ב, עמ' 339-416.

לכירור זהותו של מחבר חמדת ימים

באותות ומופתים שזיהוי זה שגוי, הואיל ובחמ"י הובאו קטעים מספרים שנדפסו זמן רב לאחר זמנו של אותו ר' בנימין.

ידוע לי שפרופ' מאיר בניהו ז"ל השאיר אחריו חיבור שלם לשאלת זיהוי של המחבר.⁵² כמה פעמים שוחחתי עמו בנידון, והוא סח לי שיש בדעתו להוציא לאור כדי לפשט את הספקות, אך לא אסתייע מילתא, וחבל על דאבדין.

בספרו אוצר גנזים משער הרב יעקב משה טולידנו שמחברו הוא רבי חייא דיין, יליד ירושלים שהיה שד"ר במרוקו ואלג'יר בין השנים תכ"ה-ת"ל והסתובב בקהילות ישראל בגולה.⁵³

הרב שלמה אליעזר מרגליות משער שמחברו הוא המקובל רבי שמשון באקי,⁵⁴ וטעות בידו.⁵⁵

ישעיהו תשבי ומאיר בניהו היו הראשונים ששיערו שמחבר חמ"י הוא רי"י אלגאזי עצמו, שעד עתה האמינו הכול בגרסה שהציג שהוא אכן היה רק המו"ל.⁵⁶ אולם לדעתם הייתה חבורת מקובלים באזמיר שחיברה את הספר בסיועו של אלגאזי.⁵⁷ במחקרו על מעמדו של רי"י אלגאזי אצל מקובלי ירושלים הצביע בניהו⁵⁸ על כמה "משפטי לשון" המיוחדים לספרי הרב אלגאזי, והם נמצאים בשפע בחמדת ימים.

52 כבר בשנת תשכ"ז ציין בניהו לחיבורו על הספר: תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז, עמ' 29. בשנת תשנ"ה כותב בניהו: "מחקר מפורט על ס' חמ"י הכינותי לי כמה שנים, ולא באתי לידי סיום. יהי רצון שתגיע שעתו לראות אור במהרה בקרוב" (אסופות ט [תשנ"ה], עמ' נה). מובן ששאיפתנו שמשאלתו זו תתגשם!

53 אוצר גנזים, ירושלים תש"ך, עמ' 220.

54 מרנן ורבנן, ירושלים תשנ"א, ח"ב, עמ' קט בהערה.

55 השערות בניהו מדויק בלשון איגרת הרמ"ז: "לא ישר בעיני כלל ענין התפלות שתיקן מהר"ש באקי". והרי כוונתו לר' שמשון באקי הראשון, אב"ד קאזאלי (צפון איטליה), שנפטר עוד בשנת תנ"א!

56 וכן נוטה דעת יהודה ליבס. ראו אצל י' ברנאי, יהודי ארץ-ישראל במאה הי"ח, ירושלים תשמ"ב, עמ' 78 הערה 32, שמחברו הוא רי"י אלגאזי בלבד.

57 ניסוחו של בניהו: "דעתי שלא אחד חיברו אלא אחד רבנים ולא בזמן אחד אלא מימים שבהם כיהנו באיזמיר ר' אליהו הכהן האיתמרי ור' יעקב ווילנא, ואלה הם בעלי שלב הראשון. ולא נהווה והיה לספר אלא ע"י ר' י"י אלגאזי, ועמו עשו במלאכה ר' יצחק הכהן רפאפורט ור' חיים אבואלעפיא. הללו היו העורכים והמסדרים האחרונים".

58 "שטרי התקשרות שלמקובלי ירושלים", אסופות ט (תשנ"ה), עמ' מה-נח.

עוד בשנת תשי"ג העלה מאיר בניהו רעיון כדי לזהות את המחבר, בעסקו אז בכירור תולדותיו של ר' יעקב מוילנא, שבפרק מסוים בחייו היה מרכיב תורת הנסתר באיזמיר. עם שומעי לוקחו נמנה גם ר' י"י אלגאזי. ידיעה זו, מעלה בניהו, אולי תסייע במשהו למצוא את זהותו של מחבר ספר חמ"י. ירושלים ד [תשי"ג], עמ' רד. בעבודת הדוקטור של י' ברנאי, הישוב היהודי בא"י בין השנים ת"ק-תקל"ז, ירושלים תשל"ה, הועלתה גם השערה זו שמחברו הוא ר' יעקב ווילנא. אם כי בספרו יהודי ארץ-ישראל במאה הי"ח, ירושלים תשמ"ב, עמ' 77-81, הוא נוטה לומר שהייתה חבורת מקובלים (אוהדי שבתאות) יושבי בית המדרש כתר תורה שחיברו את הספר.

לאמתו של דבר שני המלומדים האחרונים קלעו למטרה, אבל לא הביאו ראיות חותכות להשערתם זו.

אופן יצירת החיבור

עד עתה טרם נעשתה עבודת מחקר מקיפה בעניין השורשים ההיסטוריים של מקורות הספר, ונחקרו בו רק קטעים בודדים, אבל לא נעשתה עבודה יסודית לגלות את דרכי חיבורו. בשנים האחרונות נכנס ידידי הרב שמואל אברהם תפילינסקי לעובי הקורה והתחקה ביסודיות שורה אחר שורה בספר, וכך נתגלה שכל הספר אינו אלא ליקוט אדיר, וכמעט כולו על ראשו על כרעיו ועל קרבו לקוח ממקורות אחרים, כלשונם ובעיקר בשינויי לשון קלים. וחלילה לא יעלה על דעת הקורא לבטל מלאכה זו במחי יד, כי אומנות יתרה היא זו לשלב במבנה של ספר מיוחד זה אלפי קטעים ממאות ספרים שונים בשינוי סדר ושינוי ערכין ושינוי לשון, וקטעים רבים נשזרו זה בזה כגחלת בשלהבת עד שנשתכחה צורתו הראשונה של הציטוט, ואך בקושי ניתן לזהותו.

כדאיתנן להכא, יש לערוך הערכה מחודשת בדבר זהות המחבר. החוקרים למיניהם יצאו מתוך נקודת הנחה שהיה לספר מחבר אחד, ולכך ניסו להתחקות אחר שמות הספרים והחכמים שהוא מזכיר, ולפי זה לזהות את מקומו ובית מדרשו ותקופתו של המחבר. אבל כשאנו יודעים כי כל כולו אינו אלא ליקוט, וכי כל השמות הועתקו ממקומות אחרים, וכמעט שאין בו רעיון מקורי משלו, נקל להפריך את כל הראיות שהכבירו החוקרים כל אחד לשיטתו. גרעין הרעיון שייך לפרופ' ישעיה תשבי, אבל נראה שאף הוא לא עמד על עצמת תגליתו וממדיה.

באחרונה נחשפתי עם ידידי הנ"ל רש"א תפילינסקי בראיה חותכת שהמחבר הוא אכן רבי י"א אלגאזי, הוא ולא אחר, הוא ולא שליח.

תולדות חייו של ר' ישראל יעקב אלגאזי

אקדים כאן כמה שורות לתולדות חייו של ר' ישראל יעקב אלגאזי (ת"ס-תקט"ז). הוא היה נכדם של גדולי ישראל. מצד אביו רבי יום טוב היה נכדו של רבי שלמה אלגאזי, שכינה באזמיר ובירושלים, ומצד אמו היה נכד לרבי יוסף חזן.

רי"י נולד כפי הנראה באזמיר. אין כמעט פרטים על צעירותו. עוד בצעירותו היה בעיר צפת, ושם לדבריו קיבל את כתב היד של חמדת ימים.⁵⁹ מצפת חזר לאזמיר, וחבריו בבית המדרש כתרו תורה סייעו לו בהדפסת חמ"י בשנים תצ"א-תצ"ב. אחרי הדפסת הספר עלה לא"י, ובשנת תצ"ז כבר דרש בירושלים. תכף התפרסם בין גדולי העיר, וכבר נקרא לכהן כדיין בבית דינו של ר' אליעזר נחום, ואחרי פטירתו בשנת

59 לא מצאנו ידיעה נוספת על שהותו בא"י בתקופת צעירותו, להוציא הקדמתו לחמ"י.

תק"ה נמנה עם בית דינו של ר' נסים חיים מזרחי, שנפטר בשנת תק"ט, ואחר מותו ישב רי"י כחבר בבית הדין עם חברו (מימי אומיר) הראשון לציון ר' יצחק הכהן רפאפורט, בעל בתי כהונה. בבית דין זה ישבו גם ר' יונה נכון ור' יצחק זרחיה אזולאי. ר' יצחק רפאפורט נפטר בשנת תקט"ו, ורי"י תפס את מקומו, והלכישוהו נזר עטרה וישב על כסא שופט צדק" (לשון בנו בהקדמת נאות יעקב), אך שימש בתפקיד זה זמן קצר בלבד, שכן נפטר ביום עשרה בתמוז תקט"ז. אחריו מלך ר' מיוחס בכר שמואל בעל פרי האדמה, עד לפטירתו בשנת תקל"א.

רי"י היה גדול שבגדולי החכמים והמקובלים בירושלים, ועמד בראש מדרש חסידים חברת "בית אל" לאחר פטירתו של מייסדו רבי גדליה חיון בשנת תקי"א, חיבר ספרי הלכה רבים וחשובים, וגם היה דורש לפני הקהל תמידין כסדרין.⁶⁰ החיד"א הגדיל לעשות בשבחו של רבו, וכאשר הגיעה השמועה על פטירתו שיגר איגרת ניחומים לעמיתו ורעו בנו של רי"י, ר' יו"ט אלגאזי, וספד לו כדברים האלה: "אש"ר ישב לחוף ימים ים התלמוד בבלי וירושלמי ופסקי הלכות למישקל ולמיטרי אדהכי והכי נשיב זקוקין דנורא האש הארוכות, והגה מפיו סמוך ונראה יאה ויאה דעביד ליה סמתרי כסא וסמוכות [...] עט"י המדבר"ה שיט"ה הצררתה מאה פעיות פעיית אל לא טובה השמועה כי גלה יקרנו, אביהן של ישראל, ונלקח ארון האלקים עטרת ישראל, הרב המופלא ח"ק נ"י, עמודא דנורא, בוצינא דנהורא, המאור הגדול, דין אבא למלכא זלה"ה. הלא לאמונה חשך עולם בעדי ויד יוסף תלש"א אזל"א שער אדגופא וגם את הזקן מחזיר ריקן [...] אוי לו לדור שאבד מנהיגו [...] אוי לנו שכך עלתה בימינו, ווי לארעא דישראל דחסרא לה גברא רבא ומאריה דארעא דישראל, אוי מה היה לנו".⁶¹

60 מתוך תולדותיו שנכתבו בידי מכובדי הרב שמעון שווארץ שיחיה, בהקדמה לספר אמת ליעקב, ירושלים תשע"ב. וראה עוד בניהו, "שטרי ההתקשרות" (לעיל הערה 52), עמ' מה-מז.

61 הועתק מכתב יד על ידי ר' יצחק בדאהב, כי ביצחק, ירושלים תרפ"ח, חלק ג' ירושלים, עמ' ה-1.

ידוע שהחיד"א בשם הגדולים התעלם לגמרי מחמדת ימים, וכמעט שלא הזכירו גם בשאר ספריו המרובים והעשירים. רק בשלושה מקומות הוא מזכירו, וזאת רק בשעה שאחרים מביאים אותו והיה מוכרח להביא, וגם אז הוא מזכירו בראשי תיבות קשים לפענוח: חיים שאל, ח"א סי' עד ס"ק נא; דברים אחרים, דרוש כד דף קכה טו"ד; פתח עינים, סנהדרין צו ע"א, וראה אצל י' תשבי, חקרי קבלה ושלוחותיה, ב, עמ' 346 הע' 29. לכאורה עובדה זו מעידה על ייחסו השלילי של החיד"א כלפי הספר. אולם כבר הודיענו מ' בניהו שהחיד"א הגה הרבה בספר חמ"י, ועל פי רוב בערבי חגים. ידיעה חשובה זו נגלתה לו ביומניו של החיד"א שפרסם, וממנו נמצאנו למדים שגם במסעותיו על פני תבל היה הספר צמוד לחיקו, ובו הגה כהכנה לחגים. ראה מ' בניהו, הנהגות, חלומות ורשומות, ספר החיד"א: מחקרים ומקורות, עמ' תקל-תקלט; וראה אצל ידידי הרב אליעזר בראדט, הלכות ברכות הראייה [ג], ישורון, לב (תשע"ה), עמ' תתסב-תתסג. תמוה בעיני כיצד ייתכן שהיה תלמידו, ועכ"פ ידע שרבו הוא המו"ל, וכך היה יחסו לספר.

הוכחה שר' ישראל יעקב אלגאזי הוא המחבר

כעת נבוא לעניין חיבור חמדת ימים. ראשית יש לציין לעובדה מתמיהה, שעל אף ספריו הרבים בנגלה לא השאיר רי"י אפילו חיבור אחד בתורת הנסתר, בה בשעה שעמד בראש החבורה "בית אל", להוציא העתקת בית מועד והוא "כוונות" לסדר החגים, שנמצאות בידינו כמה וכמה העתקות מחיבור זה, ובכל העתק הוסיף המעתיק הגהות והוספות שונות, וכן נמצא בידינו עותק של רי"א שהעתיק ושינה כבתוך שלו.⁶²

כאמור למעלה, דבר גלוי הוא שרי"י הוא המעתיק של הספר והמו"ל, ואף הוסיף בו הערות רבות לאין ספור כאשר ציין בראשן א"ה. ואם יתעקש המתעקש לשאול: מניין הביטחון שהוא הוא בעל ההגהות, שמא מצא כך את כתב היד ובו ההגהות כבר שתולות בתוך הטקסט? או שמא היה לו מגיה נוסף? אענהו ואומר: שמתוך הגה אחת מכל עשרות ההגהות, הסגיר לנו בעל המגיה את זיהויו באופן מוחלט. בפרק ד של הלכות יום-טוב ישנו הגה המתחילה: א"ה כתב הרב הגדול אבי זקני ז"ל בספר 'תאוה לעינים'... והכוונה לר' שלמה אלגאזי, אבי זקנו של ר' ישראל יעקב! אכן ראיה שאין עליה פרכה.

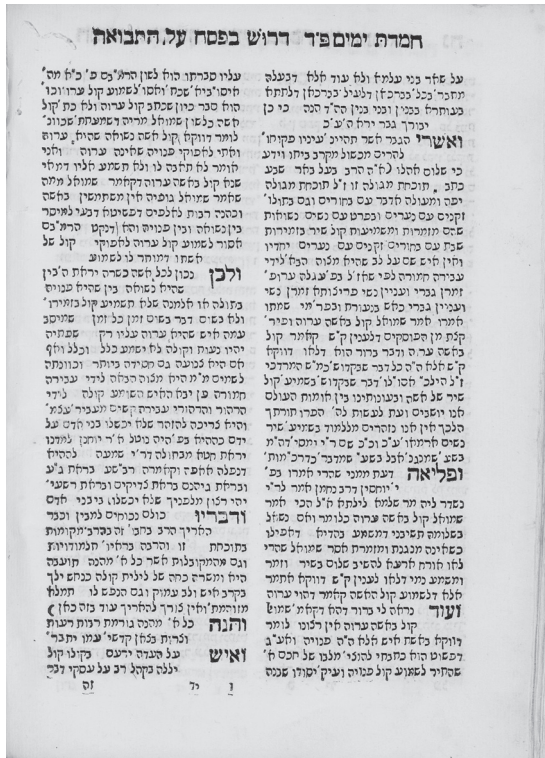
והנה, בחלק שני של חמדת ימים, פרק ד, "דרוש בפסח על התבואה" (דף נה ע"ב), מצאנו שיש שינוי משמעותי בין שני עותקים של הדפוס הראשון! עד היום לא עלה על דעת איש להתחקות אחר שינויים בין העותקים של הדפוס הראשון, ואולי בעקבות הגילוי הזה יתגלו שינויים נוספים. על כל פנים, שינוי זה עשוי לשפוך אור על זהות המחבר, כדלהלן.

ראשית אביא את הגרסה מעותק נדיר ביותר של המהדורה הראשונה (ידוע לנו רק על עותק אחד שקיים בעולם). בראש דבריו כותב כמה שורות של דברי מוסר בעניין הצניעות במועדים, ובהערה בסוגריים (שמקדים בראשה א"ה) מעתיק פסקה ארוכה מספר באר שבע (ויניציאה שע"ד) בעניין שהוא דן בו, ואחריה מוצב סוגר סוגר, ואחריו הוא ממשיך (בעמודה השמאלית למטה): "ודבריו כולם נכוחים למבין וכבר הארכנו בחבו' זה בהרב' מקומות בתוכחת זו והרבינו בראיו' תלמודיות וגם מהמקובלות אשר כל א' מהנה תועבה היא ומשרה כחה של לילית קולה כנחש ילך בקרב איש ולב עמוק וגם הנפש לו תמלא מזוהמתה ואין צורך להאריך עוד בזה כאן".

62 מ' בניהו, "ספר בית מועד: מהדורה בלתי ידועה של ספר כוונות", ספר זכרון לר"י נסים, ד, ירושלים תשמ"ה, עמ' קטז-קט. לאחרונה פורסמה בדפוס אחת מהעתקת כת"י 'בית מועד', ולא מהעתקת רי"י אלגאזי, הרב מאיר ריינדורף (מו"ל), בית מועד למהרח"ו, ירושלים תשע"א.

יחיאל גולדהבר

כולם נכוחים למבין וכבר האריך הרב (כוונתו למחבר הבלתי ידוע של חמדת ימים) בחבו' זה בהרב' מקומות בתוכחת זו והך פה בראיות תלמודיות..."

חמדת ימים ח"ב, איזמיר תצ"ב - העותק המצוי

העותק ה"מתוקן"

האם ייתכן לומר, שהגרסה בעותק הראשון מקורה בטעות סופר?

ראיות נוספות

כעת ניגש להשוות קטעים מהספר לספריו האחרים של ר"י אלגאזי, כדי להוכיח שהוא הוא המחבר.

את דרשותיו שדרש בירושלים אספו בניו ועשאוהו חיבור אחד והדפיסוהו באיזמיר בשם נאות יעקב. לאחר בדיקה קפדנית מצאנו כמה מקומות עליהם אפשר לומר בבטחה שהם מקבילות מושלמות לנאמר בח"י, וזו הוכחה ברורה. בדרוש שנשא לפרשת זכור בספרו נאות יעקב האריך ר"י אלגאזי לבאר בנועם שיח את השתלשלות סיפור מגילת אסתר. בסופו דרש בכמה אנפין את הפסוק "ליהודים היתה אורה ושמחה וששון ויקר" ואת שייכותו לפורים. בין השאר העלה מהלך משלו על

המקבילה של ששון למילה: "לפי פשוטו יראה לי שדרשו כן מהכתוב שנאמר שם 'ורבים מעמי הארץ מתייהדים' ואין יהודי בלא מילה, ולכוונה זו רמז הכתוב שהיה להם לישראל 'ששון' זו מילה כורתי בעורלתם של ערלים את גבעת הערלות לאלפים ולרבבות".⁶³

כעת הבה נציץ בביאורו למצוות היום כפי שהעלה בפרק ה בהלכות פורים שלו בחמ"י: "וכשיש מילה בפורים מלין את התינוק בבית הכנסת קודם קריאת המגילה, שמתוך רוב ששונה יהגו בקריאת המגילה, דדרשינן 'וששון זו מילה', אשר לפי פשוטו כיוונו בזה על היות כי רבים מעמי הארץ מתייהדים, ובכל מקום מוקטר ומוגש כורתי ברית כל הגוים ערלים שנתגירו והיה ששונה רב בעצם היום הזה".⁶⁴

פלאי פלאות, בדרשתו הוא מחדש את ביאורו זה כאילו היה פשוטו של דרשת חז"ל, ובדיוק באותו מטבע לשון נרשם בחמ"י. האין מכך ראייה אלימתא שיצא מתחת ידו?!

הקטע הנזכר הוא לפי הפשט. המחבר ממשיך לבאר את הפסוק גם על פי רמז, וז"ל: "ועוד בה רמז על אבי התעודה אשר היתה יום הלידה בז' באדר ונמצא כי יום מילתו היה ב"ד באדר והיא שעמדה להם לישראל באותה צרה להשבית אויב ומתנקם ...".

ומה מפליא שלשונו זו תואמת כמעט מילה במילה עם המשך דבריו בדרוש הנזכר: "ולפי מדרשו ירמוז אצלי מה שכתב הרמ"ע ז"ל בעשרה מאמרות דף נד, וז"ל בז' באדר נולד משה ובי"ד באדר הטיפו ממנו דם ברית, להשבית אויב בימי מרדכי ואסתר, ע"כ. ועל כן רמז הכתוב כי השבתת אויב בזמן ההוא היא שעמדה להם זכות תורת משה, וששון זו מילה, שזאת לפני גלגל הוא ית' להיות הטפת דם בריתו בימים האלה ובזמן הזה להשבית אויב".⁶⁵

לולאות נוספות

בדברי מוסרו לימי החנוכה כותב בעל חמ"י שיש: "להגיד בפני הגדולים עם הקטנים הנסים והפורקן והגבורות אשר גמלנו אלהינו מרחם כרוב רחמיו וחסדיו אשר בזה שמו הגדול מתעלה בעולם והוא סגולה נפלאה לעורר את הרחמים לפני אלהינו אבינו אב הרחמן.. אכן בהודות והלל לה' אותותיו ונפלאותיו אשר עשה יחד, נכמרו רחמיו יתברך, ויאמר אשרי המלך שמקלסים אותו בבית כך, ומה לו לאב שהגלה את בניו לבין אומות העולם... ובכן ישקיף ירא ה' משמים וישיב את שבות עמו וירחמם".

63 נאות יעקב, אזמיר תקכ"ז, דף טו טו"א. דרשה זו אינה מתוארכת.

64 חמדת ימים, ב, פרק ד של פורים, דף פג טו"א.

65 בפרק א לפורים העתיק בארוכה מספר 'הנותן אמרי שפר' טעם למחית עמלק. גם בראש הדרוש שלו לשבת זכור (דף ט ע"א), העתיק קטעים אלו.

והנה את הדרוש שלו לשבת חנוכה הוא פותח בדיוק בבחינה זו, בכך שמטרת ההודאה וההלל על הנסים היא לעורר אצל הקב"ה כביכול את מידת הרחמים, הוא מאריך להביא רמזים לבחינה זו, ונסתפק בפיסקא קצרה: "... אמנם על פי דרך אמו"ת ?? הקודם למעלה שסיפור הנסים והודות והלל לה' היא סגולה נפלאה למען יוסף ה' שנית ידו בישועות ונחמות".⁶⁶

מקבילה נוספת

בראש הנהגות לערבית של פסח מאריך החמ"י בסגולת סיפור יציאת מצרים, באותו הסגנון שהעלה בפורים: "שהיא סגולה נפלאה לעורר את הרחמים לפני אלהינו אבינו אב הרחמן על הגלות החיל הזה ימים רבין ורעים לישראל... ובכן להודות ולהלל לה' על הנסים ועל הפורקן... יחד נכמרו רחומיו יתברך לאמר אשרי למלך שמקלסין אותו בביתו... ומזה הטעם 'כל המרבה לספר ביציאת מצרים הרי זה משובח', כי היא תהיה שורש פורה גאולתנו ופדיון נפשנו... ועל דרך זה אמרו ארבע צריכים להודות ולא חייבים, לרמוז כי צריכים המה להבא דהואיל ולא כופים בטובו ישוב הוא יתברך ידו שנית לעשות עמהם נסים ונפלאות".

והקורא ישתומם שהרי כל זה נכתב כמעט מילה במילה בדרשתו לחג הפסח שדרש בירושלים בשנת תק"ד: "לפי דרך הקד"ם לראשונים",⁶⁷ היינו שרעיון זה כבר קדמוהו קמאי דקמאי.

רעיון זה שנה או יותר נכון - שילש בביאורו להגדה של פסח, על הפיסקא 'ונאמר לפניו הללויה' וכך כתב: "לכאורה הוא יתיר נפש, וחויץ ממה ששיערנו בו לעיל... נמשיך למה שפירשו כת הקודמין במאמרם 'ארבעה צריכים להודות', כי דקדקו לומר צריכין ולא חייבים להודות, לרמוז, כי בעל הנס צריך לאותו דבר להודות להלל ה' על הנס שנעשה לו, כי על ידי כך ישוב ה' שנית ידו להפליא חסדו עמו כיון שאינו כפוי טובה..."⁶⁸ ממש מילה במילה העתק מהחמ"י!!

כמדומני, שדי לנו בדוגמאות חיות אלו כדי לקבוע יתד נאמן שמדובר במחבר אחד.

לולאות מקבילות

כבר בשנת תשי"ד קבע יערי כי "ראוי הוא ספר חמדת ימים לחקירת תכנון ומהותו בפרוטרוט אגב בדיקה מדוקדקת של כל מקורותיו",⁶⁹ וזאת אחרי שבא לכלל מסקנה שקטעים שלמים ומשפטים ושברי משפטים לקוחים מספרים שונים. לאחריו המשיכו שלום ותשבי.

66 נאות יעקב, דף א.

67 נאות יעקב, דף כג ע"א-ע"ב.

68 פירוש 'מגיד דבריו ליעקב' להגדה של פסח, ירושלים תשל"ד, עמ' רנד.

69 תעלומת ספר (לעיל הערה 6), עמ' 83.

חסד עשה לנו המחבר - ר' י"י אלגאזי - בכך שהותיר עבורנו כמה הקדמות לכרכי חמ"י שהוא חתם עליהן. כד מעיינים בעינים בוחנות, מתגלית עובדה פלאית: כמו בעצם ספרו כך בהקדמתו, שורשה לקוחה מספרים שונים, מהם נדירים ביותר, ובעיקר מספר בית תפלה (אמסטרדם תע"ב), שתוכנו סידור תפילה המיועד לנוהגים על פי קבלה, כלשון דף השער: "מגיד לאדם מה שיחו [...] לפני ה', אל עם ה' אלה בני הספרדים, מראשית השנה עד אחרית [...] מנהגי האריא"ל [...] ועוד [...] הפזמונים והשירות להרמ"ז [=ר' משה זכות]".

לכל אורך הקדמותיו ודברי חתימותיו שזורים לשונות זהים מספר בית תפלה, שנדפס כעשרים שנה לפני חמ"י!

והנה דף השער של כרך הראשון של חמדת ימים, שנוסח בידי רי"י אלגאזי:

יסודתו בהדרי קדש תאווה הוא לעינים ונחמד העץ להשכיל לשרת בקדש פארותיו ודליותיו לשבת ור"ח ולמקראי קדש. מאורות נתן סביבות עוזם דרך הקדש. והיה כל מבקש ה' יבא אל אהל מועד יקריב את קרבן ה' במועדו ימצא מדור לפי כבודו נאווה קדש. וארשת שפתיו כקול שדי בדברו דברים שבקדושה המישרים את הלב על טהרת הקדש במדבר הזה יתמ"ו חטאים בדרך תמים והדרת קדש אלף המגן תלוי עליו אבן בוחן פינת יקרת מנהגי ושפר הכוונות האור המופלא הא"רי א"ל ז"לה⁷⁰ סיני בקדש ואפריין נמטיינהו לפנות צבאות קדושים יחידי סגולה כתר תורה שרי קדש ולהחכם המרום על כל ברכה ותהלה כה"ר משה צונצין ה"י אשר נתנו לכסף מצא להוצי' לאור האי ספרא דבי רב כל כתבי הקדש ירכו בבר בנין רבנן גדולים צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהם מעלין בקדש [...] הובא ע"י אני הצעיר תולעת יעקב בכמ"ה החכם הנעלה יום טוב אלגאזי תנצ"בה מגליל העליון הר הקדש

בסוף כרך א הותיר לנו המחבר דברי חתימה:

דברי המחבר בחתימת פרקי שבת

הנה נא ערכתי אל צדיק ועובר אלהים ח"י פרקין במשפטי השבת רזא דברית קדישא ח"י על האר"מה וההערות הראויות יהיו לטוטפות בין עיני איש איש מבני ישראל כי לא תשכח מפייהם⁷¹ איש אל אלהיו ידרוש דבר בעתו ולא ילך

70 בספר בית תפלה וספר דברי הימים, אמ"ד תע"ב, בעמוד השער: "אלף המגן תלוי עליו אבן בוחן פינת יקרת מנהג האריא"ל".

71 "ההערות הראויות יהיו לטוטפות בין עיני איש איש מבני ישראל כי לא תשכח מפייהם" (בית תפלה אמ"ד תע"ב, בהקדמת המו"ל ר' משה רפאל ב"ר שמואל דוד אוטולינגו). הציטוטים דלהלן הם מהקדמה זו.

אנא ואנא לבקש את דבר ה' כי ישלים חוקי הרשום בכתב אמת כולו שלאנן ושליו⁷² ואל איש ישראל כי נעלם ממנו אחד ממשפטי השבת והוא לא ידע איך יהיה משפ' השער ומעשהו אשר עמו אנכי בשורה להגיד לו כדת מה לעשות הם זכרון לראשונים וגם לאחרונים למען דעת כל עמי הארץ לשמור חוקיו ומשפטיו לעתים מזומנים.

ונוסף גם הוא כוונות ישרות להבין ולהורו' אותם במועדס לאנשי' חכמים וידועים אנשי מד"ות אחרי דרך מבא השמש הא"רי זל"ה ספיר גזרתם⁷³ לנחותם הדרך ילכו בה במבטא שפתים אשר כתבתי להורותם דרך ארוכה וקצרה כי היו תהיה לאיש הירא הבא בסוד ה' ליריאו למשען ולמשענה ויהי ידיו אמונה יחזיק במעוזו יעשה שלום לו המורם מהם כיוצא בהן הן הנה היו אמרות אחרו' לימודי ה' אשר גרס' נפשי לתאבה מידי שבת בשבתו הכל מיד ה' עלי השכיל וזה חזיתי יהיה לי למשיב נפש ולריח נחוח לאורו'ת לפני ולכל בני ישראל יהיה אור במושבותם.

ובעל נפש היפ' המליאה לה רוח דעת ויראת ה' יכלכל דבריו במשפט יתר מאד ממה שהצגתי לפניו פה ואשר נפשו אותה ויעש לקרב' אל המלאכה לעשות אותה כמשפט הרשום בכתב כאן יחזיק במעוזו ולא ירפינה כי לוית חן הם לראשו לאורות לפניו במשפט האורים לפני ה' וכמסתר פנים ממנה ויטוש מנהגו הטוב אשמו בראשו מאשר לא עבדו מאומ' והיה לשיכים בעיניו באמור אליו איה איפה תפארת' כי דלק' אחרי ועתה מה מצאת בי עול כי רחק' מעלי ונאמר התרפית ביום צרה צר כחכה ואולם בעבור זאת הכי אחי אתה אמיצך כמו פי חזה להעדיף ולא להחסיר החזק במוס' אל תרף נצר' כי היא חיך ולתת מעדנים לנפשך ותעד נזמה וחליתיה תצור שלום שליו' בהשקט ובטח.⁷⁴

בראש כרך השני הקדים רי"י אלגאזי הקדמה נאה ומפורטת על השתלשלות איתור הכתבים. משפטים רבים בהקדמה זו נלקחו במעשה אומן מ"התנצלות המגיה יעקב בכ"ר דוד ן' פורנה זלה"ה" לספר עדות ביהוסף לרבי אלמושינו אב"ד בלגרד, קושטא תע"א.

72 "ולא ילך אנא ואנא לבקש את דבר ה' כי ישלים חוקי הרשום בכתב אמת כלו שלאנן ושליו" (שם).

73 "אחרי דרך מבוא שמש האר"י זל" ספיר גזרת" (שם).

74 חמ"י כרך א, דף קנד ע"א.

הקדמת החכם המעתיק ה"י עדות ביעקב

מעט הוסר התמיד ושכינה עמדה ונשא"ת ותרם מעל הארץ ויעתק צו"ר ממקומו ביתא דהו ביה שית"ין שי"תו⁷⁵ ושמיירו הן עם א' קהל ועדה מישראל היתה כאנ"יות גנוחי גנח וילולי יליל וכל פנים קבצו פארור כאדם שהכסיפו פניו משונה בעורו ורבים מעמי הארץ שו"ת שתו נחל דמעה את המבול מים ועין רואה כלו בדמעות עינים להם חור שבין יהודי לחברו וכל ראשי אברים אינו אלא שר"ף קלוי באש אשא דגרמי יקר יקוד תוכו כברו ומה הלשון אומר' צ"ר לי המק"ום בהנ'חל עליון נח"לה מבוהלת דכי קא מתחלא ממתנים עוכר שארו כי המר שדי נפש החוטאת ורפואות תעלה אין לה ברא כד חטי אי אתה יכול להחזירו דחסרא לה ארעא הבית והעליה מקדש ה' כהנים בעבודתן ובוטל השיר וית"ן איש בתרו את שיש בה ידיעה כאשר ישאל איש בדבר האלהים הן הן גופי תורה אהרניות ערניות ובין טמא לטהור לטמא או לטהור ונפש כי תחטא לרבות שוגג כמזיד שם דרך במקום שבעלי תשובה עומדין⁷⁶ להשתחות ולזכות תמידין כסדרן אם בעליו עמו בא לו אצל פרו באמת אמרו לא לן אדם בירושלים וכידו משפט רשעים כי טמא נז"רו אחד רשע ואחד תם יום ליום יביע אומר והתודו את עונם ועשה את עולתו ובלילה שירו מקודש עד שחשיכה קדוש יאמר לו ואוהבו שיחרו ועתה ישראל אם אדם חטא פו'רש אין להם אזוהי דרך ישרה דרך הכשרו ולילה כיום הוא בעונו והיה במחשך אור חשך באהלו ונרו ל"ו היו תמה"ין וקל מן שמיא נפל מש"יח אלהי קדוש ישראל ויוצרו אין מעצור לה' להורות משפט גבר על חטאיו שישן לו על משמרו והאלהים אינה בכל דור ודור איש אלהים קדוש לזכות את ישראל הכינו וגם חקרו עיני כל ישראל אליו ידרשו שואלין ודורשין היכי דמי בעל תשובה יתן לאלהים כפרו עליה ידיה הדר לתור להם את הדרך ואת המעשה אשר יעשון על מנת לתקן שיעורו הדור אתם ראו כל חלקה טובה אשר חלק אלהים לנו זה ש'פר ספר חמדת ימים כתב איש רבי מופת הדור והדרו הרב דומה למלאך חלק אלוה ממעל וכל רוח אלהין קדישין ביה⁷⁷ וארשת שפתיו כקול שדי בדברו השומע קולו אע"פ שחטא מחזיר לו בישו"ב והפה שא"סר יעיר קי"נו עושה לו פות"חת יפ'תח בדורו מי שהחשיך בדרך⁷⁸ והבדילו ה' מתורתו של רבי מא"יר מאורות נתן סביבות עוזו תבא לו מא"רה גם הן פרש עליו אורו מחשבתו נכרת מתוך מעשיו את קולו שמענו ואותו לא ידענו לא ידעתי אכנה

75 בהקדמת המגיה לעדות ביהוסף: "רומה אמין שיתין ופתייה".

76 "במקום שבעלי תשובה עומדים" (שם).

77 "כל קבל די רוח אלהין קדישין ביה" (שם).

78 "מי שהחשיך בדרך" (שם).

מי בעל דברים ואת שמו לא הגיד שמו ושם עירו אנכי בדרך נחני ה' בעלותי ההרה הר הקדש גליל העליון אתרא דמאריה ביתא תלי זייני ונטה את שפרירו והנה איש בא נצב לקראתי⁷⁹ ובידו האי ספרא דבי רב ויאמר אלי לך חזק וקני חמדה גנוזה אל תעמוד על המקח בקנין תורה מקחו מקחו וממכרו ויקץ יעקב משנתו ואראה מראות אלהים⁸⁰ נפלאות מתורתו להורות נתן דבר בעתו להגיד לאדם יושרו והיה כל מבקש ה' אשר דרכו נסתרה בשנו"תו את טעמו⁸¹ לבבו יבין את מעשה ה' כי נורא הוא יבין לאשורו בקרא יהודי דבר הלמד מעניינו שוב תשוב עם רב מישראל ואם לדין יש תשו"בה מעלה בזכ"ורו מימיו מן המקדש הן יוצאים מתורתו של רבינו הקדוש הרי"א אל ומן הבאר ההוא הש"ב בע השב"י את בני ישראל לשתות מי בורו וה' יוד ידו נטויה בש"פר הכוונות מצוות צריכות כוונה אחת ארוכה ואחת קצר' רבי לה שנאה ויביאה אל ביתו בית תפלה בדרך קצרה וארוכה ואף הוא היה מתכוין בעקבות משיחא הגאון הא"רי זלה"ה שהכל נהיה בדברו נפש כי תשב"ע לבטא בשפתים לעשות כוונ"ים למלאכת השמים ועליו יציץ נזרו מיומא דנן ולעל' עיני ולבי באמרים לי מתי יבא לידי כסף ושוה כסף למען תאיה זאת התורה ברחובות קריה בין איש ובין אחיו ובין גרו ויהי כבואי לעמוד לשרת בבית ה' בלילות במדרש כתר תורה העיר ה' את רוח נדיבי עם אלהי אברהם אנשי חיל יראי אלהים והמה חכמים מחוכמים יחידי סגולה קהלא קדישא נוסדו יחד לתת לכסף מוצא להוציא לאור האי מרגניתא טבא איש ממעשרו ברם זכור האיש ההוא לטוב דין הוא הדר דחיל ומוקיר רבנן ואיהו גופיה צורב' מדרבנן החכם המרום הן גביר דגמיר וסביר כמ"הר משה צונצין נר"ו אשר גם הוא בי תמכה ימינו להוציא לאור המלאכה לגמור לולי משה בחירו האנשים האלה שלימים כולוהו אית להו דרב חס"דא חסד ואמת נפגשו יחדיו יהיו תמים דשנים ורעננים ונחלו לעולם ההלל והשמחה וזכות הרב המחבר יגן עליהם וינטלם וינשאם עליונים למעלה מעל ריב' על מרומי ההצלחות יפתח להם את אוצרו ואתם גם אתם בית ישראל אשרי איש דמ"יו עליו יטוש והוא על נדיבו יקום הראוי לכסף לכסף וראוי לזהב לזהב גם ה' יתן הטוב טובה כפולה ברכה עד בלי די ויקח ית"רו למען עשה כיום הזה להוציא לאור עוד חלק הראשון המלמד לאדם דעת לפקוח עינים עורות וכאור בקר זרחה בעבורו ובכן אפרוש את כפי אל ה' יורנו מדרכיו ונלכה באורחותיו גבורי כח עושי דברו לשמוע בקול דברו כה מעתיר הקטן⁸² תולעת יעקב בכמ"הר יום טוב אלגזי ז"ל.

79 "והנה איש בא ובידו האי ספרא דבי רב" (שם).

80 "ויקץ יעקב משנתו" ואשא עיני וארא" (שם).

81 "בשנות"ו את טעמו" (שם).

82 "כה מעתיר" (שם).

בראש כרך השלישי (לחודש ניסן) ערך ר"י אלגאזי הקדמה קצרה ובה הוא מגולל איך הגיעו הכתבים לידיו ואת מלאכת עריכתו ומסירתו לדפוס, שגם בה השאיר ר"י אלגאזי טביעות אצבע של העתקות מסידור בית תפלה.

הקדמת החכם המסדר ה"י

כל העם אשר בשער שניתן להם כלי חמד"ה המה ראו האי תנא דידן אשר הביא אלוה בידו אי בעית אימא קרא אי בעית אימא סברא ידו בכל. כל מקום שנתנו חכמים עיניהם נותנין לו את השבח ברוך שחלק מחכמתו את הכל עשה יפה בעתו לא נפל דבר אחד מכל. כל מילי דמר תלמוד גדול לזכות את הרבים ומעשה רב לתת לאיש כדרכיו על חטאתו אשר חטא כי השחית כל. כל אדם קורא כדרכו אחד חכם וא' תם תורה יוצאה לכל. כל המקודש מחברו שכבר קדשוהו שמים בכל מידות שהתורה נדרשת יודע רזי עולם ותעלומו' סתרי כל. כל זמן שאדם הוגה מוצא בהם טעם כעיקר דאורייתא דברים העומדים ברומו של עולם הן הן מעשה מרכבה יביא במשפט על כל. כל שהוא בא משום חטא אשר ל"ו הלך בעצת רשעים ובדרך חטאים והות רשעים וחור"ב חב"ר הוא לאיש משחית לשחת כל. כל שהוא בכל תשוב לא ישוב מפני כל. כל האמור בפרשת מלך גלגל הוא שחזור אחד שוגג ואחד מזיד יכול לכל כל באיה ל"ו ישובון מן יומא דנן ולעלם עשות משפט ואהבת חסד ונשכח כל.

כל אשר יעבור תחת השב"ת רוח המקום נוחה המנו מאד מכל האדם מוהרקייהו דהני בטפסא דמלכא מנח והוא נכבד מכל. כל כי האי מלתא מחייב איניש לאודועי כי זה שנתים ימים עברתי בכל כחי עומד ומשמש לרגל המלאכה למען ירוץ הקורא שיהיו קורין כל⁸³. כל כתבי הקדש נמצא כתוב פנים ואחור מה למעלה מה למטה הגדילו התערובות והדבר צריך תלמוד למען דעת כל. כל הרוצה ליטול דברים ככתבן אינו אלא טועה כי המכתב ישן נושן והאותיות אשר תבאנה בנס היו עומדין ונמקו כל. כל מן דין גרמא לבא מן המאוחר אל הקודם כי זה חלק האדם הגדול היא היתה לראש ראשון לכל⁸⁴. כל הנקרא בשמי גם אני לא אחשוך פי דרך ישכון אור לגבר אשר דרכו נסתרה גברא לא חז"י עמו אנכי בשורה להגיד לו כדת מה לעשות⁸⁵ הן זכרון לראשונים וגם לאחרונים למען דעת כל עמי הארץ⁸⁶ ודורשי ה' לא יחסרו כל טוב זה חלקי מכל.

83 כאן הוא מגלה שהיה העורך הלשוני והמסדר העיקרי!

84 החלק השלישי נדפס אפוא לפני שני החלקים הראשונים, ואת הטעמים לכך מודיע בפירושו המביא לבית הדפוס.

85 "אשר עמו אנכי בשורה להגיד לו כדת מה לעשות" (בית תפלה).

86 בספר בית תפלה בהקדמת המו"ל ר' משה רפאל ב"ר שמואל דוד אוטולינגו: "הם זכרון לראשונים וגם לאחרונים ולמען דעת כל עמי הארץ".

כל כנסיה שהיא לשם שמים פנות צבאות קדושים רוממי שדי יחידי סגולה קהלא קדישא מדרש כתר תורה אשר היו בג"ר המעלות להוציא לאור כל כתבי הקדש הרב זלה"ה בל יראה ובל ימצא דבצרי חדא הכל כאשר לכל. כל הטעון ברכה אחד באחד יגשו בברכה המשולשת בתור' בכל מכל כל. כל שהוא עיקר דין הוא הדר מבחר עצמים מלא רוח חכמה די נהירו ושכלתנו אשתכחת ביה תורה וגדולה במקום א' החכם המרומם הן גביר כמ"הר משה צונצין בכמה"ר הגביר החכם המרומם יהושע צונצין ה"י ידו פרש ש"ר והוא על נדיבות הקדיש מממונו הקדש דמים במנה הראויה להתכבד להקים דגל התורה לגדל ולחזק לכל. כל לגבי ידידי הפליא לעשות להנו"ת נפש מה שאין הפה יכולה לדבר קטונתי מכל. כל מלתא דמתאמרא עליה דידיה הדר יתנך אלהים עליון למעלה לעילא מכל. כל אשר לך מסביב יחיו דגן ויפרחו כגפן פוריה חתן ובניך ובנותך וכל. כל העונה אמן בכל כחו ע"כ ברכה ותהל' הרי זה משובח הדר הוא לכל. כל המזכה את הרבים דין גברא בגוברין אח"י נו"עם חזרן במצוות מוכתר בנמוסו מזרע המלוך' החכם המרומם רודף צדקה וחסד אל כל היום כמה"ר משה אבואלעפיא ה"י ישמח משה במתנת חלקו כי שם ביתו ללמוד וללמד בית מועד לכל. כל חותמי ברכות יחולו על ראשו וחי לעולם מושב'ע ועומד בי בני סמיכי ונחלו לעולם ההלל והשמחה משכילים בכל. כל מרים תרומת כסף לקוח את ספר התורה הזה ישא ברכה מאת ה' ברכת ה' בכל. כל שישנו בעשיה מסיים בשבח לגומרה של תורה גמרא גמור זמורתא תהא קול קורא במדב"ר ה'כל כ"ל. כל היום תהלתו בפי בריך רחמנא דסייען לקרבה אל המלאכה לעשות אותה בקומתה ובצבינה וכמדתה לכל. כל מה דעבדין משמיא לטב אין לי מועדות אלא אלו הני ספרי דבי רב פקודים ישרים משמחי לב הן הן החזרוני לנערותי כי באלה חפצתי כל ימי הייתי מצטער מתי יבא לידי ואקיימנו ועכשיו שבא לידי אחזתיו ולא ארפנו בטחתי בקוני בזאת יכופר עון יעקב לפום צערא יהא כפרה עלי ע"כ דבר פשע ונסלח לכל.

כל סמא דמילתא רחמים למבעי קדם אלהא דשמיא יערה עלינו רוח ממרום להבין ולהורות את החוקים ואת התורות כל הסתרו"ת העולין והיו לברו"ת לראות במסתרים כהגלות נגלות ומבקשי ה' יבינו כל. כל הדברים האלה פי המדבר לשון הדיוט ואר"ש לא מטוהרה גברא דלא ידע לכיין אמר"א כי נשני את כל. כל לא ידענא ולרש אין כל.

אפר כירה מוכן לעבוד' צור עוזי ומעוזי תולעת יעקב בכמ"הר יום טוב אלגאזי ז"ל. לקראת סוף מפעלו הותיר לנו רי"י אלגאזי דברי שבח ותהילה להשי"ת על שזכה לסיים את עבודתו בקודש:

דברי הרב המחבר בחתימת ספרו

הנה אלה קצות דרכי בספר הזה זאת היתה לי במדת הימים המועטים והשעות הספורות אשר נתנו תלאות הזמן מרגוע לנפשי את קסתי נתתי בעתות הפנאי במוסרי הנפש היפה הגדתי היום לאדם מה שיחו מראשית השנה ועד אחרית השנה חגה חדשה ושבתה יום ליום אביע אומר⁸⁷ לדעת מה יעשה ישרא' את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון וגם פה לא עשיתי מאומה ואת אשר ישנו פה הם זכרון לראשונים וגם לאחרונים⁸⁸ חלקם בחיים וסבותי אני וראיתי משוט בארץ ומהתהלך בה אנשים וידועים בתוכה אנשי מדות הבונים רחובות למו בארץ החיי' שתו בשמים פיהם ולבכם זה להם ליראה את השם הנכבד והנורא לעשות כו"נים למלא' השמים והמה היו כמורידים אור מן העולם ועד העולם. ויהי כי שבתי וראה את העם המתאווים כמוהם יהיו עושיהם גם אני אבחר במעלליהם אביא להם טרף בבית חמדתי משאת מאומה אוכל כאשר יוכלון שאת מכווננו' רבינו הקדוש האר"י זלה"ה⁸⁹ אקומה נא ואסובבה לתורה ולתעודה אלקטה אחר הקוצרים אמרות ה' אמרות טהורות הכל בכתב מיד אדוני הארץ⁹⁰ האר"י זל"ה ומשנהו מהרח"ו זלה"ה ה'א' זו היא דרך ישרה שיכור לו האדם דרך ל"ו סלו"ה פנויה מאבן און מכשול ומשגיות השגיאות אשר כן נמצאו כן היו בכמה כתבים היוצאים מתחת יד הבלתי מוחזק בחזקת היד ואין מנהל לה בארח מישור בלתי אל הרב עינינו אשר הוא לכדו נז"ה מיד ה' זכה עזר לא זכה כנגדו גבר משנים קדמוניות רוח ממרום כאשר יראה ויתפלא העוסק בדבריו בחשיקה. ועומק שכל תעלומות הכוונות נתתי אל לבי לדרו' ולתור בחכמ' וסמכ'תים בבית תפלתי נפש כי תש'בע לבטא בשפתי' כל פרטי הכוונות בעבור ישמרו חקיו ותורתיו ינצורו האנשי' האלה שלמים דבר בעתו כאשר היתה מנהג חסידיו' הראשוני ע"ה לבטא בשפתיים פרטי הכוונה בענין ר' אבא ע"ה בסוד ג' סעודות

87 "מגיד לאדם מה שיחו כי יעטוף לפני ה' [...]. מראשית השנה עד אחרית השנה חגה חדשה ושבתה יום ליום יביע אומר" (בית תפלה, עמוד השער).

88 "בשגם פה לא עשיתי מאומה" [...]. כי את אשר ישנו פה נכתב בספר אלה הדברים הם זכרון לראשונים וגם לאחרונים" (בית תפלה, הקדמת המו"ל; הציטוטים בהערות דלהלן הם מהקדמה זו).

89 "וסבותי אני וראיתי משוט בארץ ומהתהלך בה אנשים חכמים וידועים בתוכה אנשי מדות הבונים רחובות למו בארץ החיים שתו בשמים פיהם ולבכם זה להם ליראה את שם הנכבד והנורא לשמוע אל הרנה ואל התפילה והמה היו כמורידים אור מן העולם ועד העולם ויהי כי שבתי וראה את העם המתאווים כמוה' יהיו עושיהם ואף כי לא ידעו ולא יבינו את כל מעשי ה' הגדול חפץ למען צדקו חלקם בחיים כהיום הזה אמרתי אני בלבי גם אני אבחר במעלליהם אביא להם טרף בביתי משאת מאומה אוכל כאשר יוכלון שאת (לפי מנהג האר"י ז"ל)".

90 "אקומה נא ואסובבה לתורה ולתעודה אלקטה נא אחרי הקוצרים אמרות ה' אמרות טהורות הכל בכתב מיד אדוני הארץ".

בזוהר פ' יתרו [דף פח ע"א] ועל כל אלה ידי עשתה אנכי תקנתי תפלו' ערוכו' בניות לתלפיו' בנגלה ובנסתר מפיקים מרגליו' תבני' כל רומז פרטי הכוונות איש על דגלו באותות עם נקודות הכס"ף שם רמז ואין מספר לאשר הריחו בסוד ה' ותמונ' ה' ביט וה'א זה הדרך יסכ"ון אור עליונים למעלה בשורש' בחגים ובמועדים ורבות עתים זכאה חולק' מאן דידע ברזא דמאריה וארים דגליה באתר דאצטריך בה' תתהלל נפשי ישמעו ענוים וישמעו גדלו לה' איתי ונרוממה שמו יחדיו וגלי קמיה מלכא ע"ק דהא לא ליקרא דילי ודבית אבא עבידנא אלא בגין דלא איעול בכסופא קמי פלטרוי עבידנא והא גליא קמיה ע"ק סתימא דכל סתימין דמילין אילין נהרין בלבאי באשלמותא דרחימותא ודחילו דק"בה בריך שמיה לעלם ולעלמי עלמין.

ובכן בטרם אלך ואיניני אח טוב וחסד שאלתי מאתך האם יש בלשוני עולה ושורש דבר נמצ' בי כי הוגד לך ושמעת והנה אמת לא נכון הדבר בקצת מוסרי הנפש ופרטי המשפטים אשר באו בתוכו ותחשבני לאויב לך האף אמנם שגיתי כי אם אל לא ימאס תם אף כי לבות בני אדם⁹¹ ואם בפרטי השירים ונוסח התפלו' אשר באו בתוכו יש בהן דברים מעלומי עין ולבך בספק ספיקא מתהפך אם מגויות האר"אל רודה הרבש ההיא ותפילתי תהיה לחטא' ח"ו ותכתוש עלי מרורות לא תעשה דבר אך העיני בשר לך יבאו ויגידו צדקתי כי קצר המצע מהשתרע ברוב דברים כאשר דמית היות יהיה⁹² ולא נפלאה היא ממ"ך ועין המשכיל כי ידרוש בסוף ובראש בכתבי הרב ישכילם במראה ולא בחידות כדרכנו' וכמסמרות נטועים ואם אתה הכינו' לבך ופרשת אליו כפיך כסדר נוסח תפלותי בחסד וברחמים גם אני אדעה מה אעשה לך בהשתחווייתי בית ארמון מקום שוכני סנה אשא כפי אל ה' אל עליון גמולך ישוב בראשך⁹³ ימלא ה' כל משאלתי' להאיר מחשכי לבבך ללכת בדרכי יושר לירא' ולאהבה את השם הנכבד ונור' ויהי כנהר שלומך וכמו חלב ודשן תשבע בצחצחו' נפשיך ונפש כל עדת ישראל אחיך כנפשך שבעך אכי"ך⁹⁴.

91 "בכן בטרם אלך ואיניני אח טוב וחסד שאלתי מאתך האם יש בלשוני עולה ושורש דבר נמצא בי כי הוגד לך ושמעת והנה אמת לא נכון הדבר נעשתה התועבה היא באה ותפילתי תהיה לחטאה [...] ותחשבני לאויב לך האף אמנם שגיתי כי אם אל לא ימאס תם אף כי לבות בני אדם".

92 "אמנם ידעתי כי כן תכתוש עלי מרורות [...] אך העיני בשר לך יבאו ויגידו צדקתי כי קצר המצע מהשתרע ברוב דברים כאשר דמית היות יהיה".

93 "ואם אתה הכינו' לבך ופרשת אליו כפיך כסדר וברחמי' גם אני אדעה מה אעשה לך בהשתחווייתי בית ארמון מקו' שוכני סנה אשא כפי אל ה' אל עליון גמולך ישיב בראשך".

94 חמ"י, דף רלח.

יתרה מזאת, גם ב"הקדמת המחבר" לספרו ארעא דרבנן משתמש רי"י אלגאזי בלשונות המשוכים מהקדמת המו"ל לספר בית תפלה, כדלהלן. בארעא דרבנן, מהדורת ירושלים תשנ"א, עמ' 24: "אל איש ישראל כי נעלם ממנו והוא לא ידע איך יהיה משפט הנושא ההוא אנכי יצאתי להקל ולהגיד לו כדת של תורה עת כי יפול ל"ו יוטל ולא יוכל לרדת עוד מזאת גם הלום ראיתי כי המצא תמצא בידו התבונה כמשפט הזה יעשה לו". ובעמ' 28: "אמנם ידעתי כי תכתוב עלי מרורות באמור אלי כל היום איה איפה תפארתך על הדרך אשר אתה הולך אם על זה פקחת עיניך למה פניך תסתיר מהביא את כל המעשר אל בית האוצר [...] גם אנכי ידעתי כי כפלים לתושיה [...] ראה זה מצאתי טוב מעט ביראת ה' והצגתיו לפניך כעת הזאת עד כוס ישועות אשא ולקחתיו אל האר"ש אשר אראך כהנה וכהנה מכל מלאכת מחשבת אשר אך לזאת יחרש לבי [...] להטיבך באחריתך [...] ואשא כפי אל מול פני עליון". שתי ציטטות אלו שאובות מהקדמת המו"ל לבית תפלה. רגליים נוספות לדבר: אחרי התבוננות ב"שטר ההתקשרות" של חברת "בית אל" משנת תקי"ד באים למסקנה זו. בשטר זה שהוא ייחודי, לעומת יתר שטרי ההתקשרות, בכך שעניינו עשייה ממש לחבר מעת שייפול למשכב ועד מותו וקבורתו, מוזכרות במפורש בקשות ותחינות מתוך חמ"י. בין שאר הפעולות לריפוי החבר ולעילוי נשמתו מופיעה תפילה אחת שיש להתפלל לפני החולה, ומקורה מספר חמ"י, והחותם הראשון הוא רי"י אלגאזי, ראש החברה.⁹⁵

מסתבר שעוד נכוננו לנו תגליות רבות בעניין זה, וימים יגידו.

לסיום. הרבה נמלכתי עם עצמי אם מותר לפרסם דברים אלו, וכלשון הגמרא "בין כך ובין כך אתה עתיד ליתן את הדין, אם כדברייך התורה כסתו ואתה מגלה אותו, ואם לאו אתה מוציא לעז על אותו צדיק" (שבת צז ע"א). אלא שחזקה עליי תועלת הרבים, להיוודע ולהודיע ולפענח נכונות זהות המחבר.

95 בניהו, "שטרי ההתקשרות" (לעיל הערה 52), עמ' סא.

CONTENTS

Boaz Huss: "The Pleasant Tree Ben Yishai Lives on the Earth:" On the Sabbatean Origins of the <i>Tu BiShvat</i> Seder	909
Zeev Gries: On the Parables in the Homilies of the Dubner Maggid	921
Shaul Regev: Studies in Rabbi Yosef Haim's Aggadah Commentaries	933

Section iv: Poetry, *Piyyut* and Prayer

Shulamit Elitzur: <i>Shivatot</i> by Kalir for Passover Eve according to the Day of the Week	979
Moshe Halamish: On the Wording of the Supplication in the <i>Honen HaDa'at</i> Blessing	1005
Mati Huss: Yaakov ben Elazar: Clarifications Regarding the Time and Date of Composition of <i>Sefer HaMeshalim</i>	1021
Benjamin Elitzur: On the Arrangement and Printing of <i>Maḥzor Aram Tzova</i>	1057
Devora Bregman: Jurisprudence and Halakhah in <i>Bedihuta DeKidushin</i>	1067
Tova Beeri: The History of the <i>She'erit Yisrael</i> Collection of Poems by Rabbi Yisrael Najara	1085
Ephraim Ḥazan and Rachel Ḥitin-Mashiaḥ: "Atzilei Ami Hitpalelu leEl Elim:" A "Mi Kamokha" <i>Piyyut</i> Upon the Arrival of the French to Algeria	1095
Moshe Bar-Asher: On the Editing of Prayer Books According to the Sephardic Rite in Our Generation	1119

Indexes

Subjects and Concepts	1139
People and Places	1167
Sources	1199

CONTENTS

Paul B. Fenton: A Moroccan Religious Decree (<i>fatwa</i>) Concerning the Demolition of a Synagogue	633
Menahem Haim Schmelzer: The Dispute over a Rabbinic Appointment to a Synagogue in Seventeenth Century Buda	651
Shimon Schwarzfuchs: A Bundle of Letters from the Jewish Communities of the Papal States in France	661
Yaron Ben-Naeh: The Will of the Philanthropist Yaaqov Tzemah Nissim	693
Yaron Harel: Developments in the History of the Jewish Community of Urfa	711
Sergio Della Pergola: The End of the Dichotomy: Jews/Non-Jews?	727

VOLUME II

Section III: Kabbalah and Jewish Thought

Yehuda Liebes: The Date of Rabbi Moshe de Leon's Death	745
Moshe Idel: Rabbi Nehemiah ben Shelomo the Prophet's Commentary on the Seventy Divine Names and the "Tripartite Discourse" (<i>Siaḥ HaMeshulash</i>)	751
Joseph Dan: The Left Emanation and the Left Pillar: Two Opposing Conceptions of the Source of Evil in Thirteenth Century Spanish Kabbalah	799
Dov Schwartz: On the Understanding of the Material Intellect in the Writings of Byzantine Jewish Scholars of the Late Middle Ages	823
Eliezer Baumgarten, Uri Safrai and J.S. (Yossi) Chajes (Hayyut): "He Saw the Entire World Resembling a Ladder:" Rabbi Yehoshua ben Rabbi David of Kurdistan's Kabbalistic Tree	843
Yechiel Goldhaber: Identifying the Author of <i>Hemdut Yamim</i>	873

CONTENTS

Alfredo Mordechai Rabello: Marriage and Divorce of Noachides according to Jewish Sources	341
Yitzhak Eric Zimmer: On the Issue of Separating <i>Halla</i> in the Diaspora	355
Ron S. Kleinman: Selling Honors and <i>Aliyot</i> in the Synagogue: Aspects of Halakhah and Custom	379
Aviad Hacohen: One Question and Ten Responses: The Struggle against Jews Petitioning Gentile Courts and the Defense of Individual Ownership Rights	407
Yaakov Shmuel Spiegel: Attitudes to the Verse: “Beware of Making Many Books Without Limit”	477
Naḥum Rakover: Copyright: On the Sources of Jewish Law and their Application	509
Benjamin Richler: The Program of Study in Rabbi Ḥaim Kimḥi’s Yeshivah in Constantinople	523
Aharon Guimani: On the Punctiliousness in Writing Names on the Halakhic Bill of Divorce	529

Section II: Jewish History

Avraham Grossman: The Meaning of Kalonymus ben Kalonymus’s Social Criticism	541
Robert Bonfil: The Features of a Woman’s Beauty are Thirty-three: A Poem by Yosef HaCohen (the author of <i>Emeq Habakha</i>)	559
Yitzhak Yudlov: The Prague Incunabula	585
Edwin Seroussi: Rabbi Menaḥem de Lonzano – Ethnomusicologist	597
Yosef Kaplan: On the Burial of Barukh Spinoza’s Grandfather and Grandmother	621

Contents

Moshe Bar-Asher: Rabbi Professor Meir Benayahu	vii
Haim Zalman Dimitrovsky (z"l): Meir Benayahu: A Life of Scholarship	xiii
Michael Riegler, Zeev Gries and Hanan Benayahu: List of Publications by Professor Meir Benayahu	xxi

VOLUME I

Section I: Studies in Talmud, Halakhah and Jewish Custom

Leib Moscovitz: Mishnah <i>Ketubot</i> and Roman law: A Comparative Study	3
Menahem Kahana: Some Folios from a New Manuscript of the <i>Sifrei</i> on Numbers and Deuteronomy	15
Meir Benayahu (z"l): On the Editor of the Venice Edition of the Palestinian Talmud	25
Moshe Assis: A Clarification of Three Vague Expressions in the Palestinian Talmud	63
Shamma Friedman: Untangling Branches of Transmissions of the Babylonian Talmud	103
José Faur: The Introduction to the <i>Mishneh Torah</i> : Sources and Observations	175
David Henshke: The Firstborn of a Kosher Animal Outside the Land of Israel: From the Talmud to Maimonides and Back	241
Mordechai Akiva Friedman: The Appointment of a Prayer Leader and his Dismissal according to Maimonides and his son Rabbi Avraham	275
Simcha Emanuel: Additional Responsa by Rabbi Shlomo ben Aderet	329

Meir Benayahu Memorial Volume

VOLUME II

Studies in Kabbalah, Jewish Thought,
Liturgy, Piyut, and Poetry

EDITORS

*Moshe Bar-Asher, Yehuda Liebes,
Moshe Assis, and Yosef Kaplan*

CARMEL • JERUSALEM

המרכז לחקר התפוצות
ע"ש גולדשטיין-גורן
GOLDSTEIN-GOREN
DIASPORA RESEARCH
CENTER

JERUSALEM 2019